

48/2
2022

Historická geografie
48/2 (2022)

HISTORICKÁ GEOGRAFIE / HISTORICAL GEOGRAPHY
48/2 (2022)

VEDOUCÍ REDAKTOR / EDITOR-IN-CHIEF

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc. (simunek@hiu.cas.cz)

REDAKČNÍ RADA / ASSOCIATE EDITORS

PhDr. Pavel BOHÁČ, Praha

doc. Ing. Jiří CAJTHAML, Ph.D., ČVUT v Praze, katedra mapování a kartografie

PhDr. et PaedDr. Jiří DVOŘÁK, Ph.D., Historický ústav Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích

Dr. Ryszard GLADKIEWICZ, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, Polsko

Mgr. Eva CHODĚJOVSKÁ, Ph.D., Moravská zemská knihovna, Brno

prof. RNDr. et Mgr. Peter CHRASTINA, Ph.D., Univerzita Sv. Cyrila a Metoda, Trnava, Slovensko

doc. RNDr. Pavel CHROMÝ, Ph.D., Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, Praha

prof. PhDr. Eva SEMOTANOVÁ, DrSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

RNDr. PhDr. Markéta ŠANTRŮČKOVÁ, Ph.D., Výzkumný ústav Silva Taroucy pro krajinu a okrasné zahradnictví, v.v.i., Průhonice

PhDr. Robert ŠIMŮNEK, Ph.D., DSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

Mgr. Aleš VYSKOČIL, Ph.D., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Brno

prof. PhDr. Josef ŽEMLIČKA, DrSc., Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

VYDÁVÁ / PUBLISHED BY

Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., Praha

The Institute of History, Czech Academy of Sciences, Prague

ADRESA / ADDRESS

Prosecká 76

190 00 Praha 9 – Nový Prosek

TEL.:

(+420) 225 443 260

ZKRATKA ČASOPISU / JOURNAL SHORTCUT

HG

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published twice a year

ISSN 0323–0988

HISTORICKÁ GEOGRAFIE

HISTORICAL GEOGRAPHY

48/2

**Historický ústav
Praha 2022**

ISSN 0323–0988

© Günter Fiedler, Vojtěch Kessler, Pavol Krajčovič, Jakub Krček, Robert Šimůnek,
Josef Šrámek, Jaroslav Šůla, Ondřej Tikovský, Michal Vokurka, Urszula
Zachara-Związek 2022

STUDIE

Urszula Zachara-Związek*

**BETWEEN LANGUAGE AND SPACE.
DESCRIPTIONS OF THE MEDIEVAL TOWNSCAPE
IN LATE MEDIEVAL OLD WARSAW**

Keywords

Urban Space
Old Warsaw
Late Middle Ages
Council and Bench Books
Ducal Privileges

Abstract

The article presents and compares ways of describing the urban space of late medieval Old Warsaw found in sources of municipal and ducal provenance. The main types of objects present in each of the mentioned source categories, appearing in the function of the object of legal action or as a reference point, have been identified. Schemes for identifying objects are described, using the objects' proper names and/or reference to other points in the urban space. Linguistic issues related to the way urban space was described are also discussed.

* M.A. Urszula Zachara-Związek, The Tadeusz Manteuffel Institute of History – Polish Academy of Sciences, Rynek Starego Miasta 29/31, 00-272 Warszawa, Poland. E-mail: uzwiazek@ihpan.edu.pl. – This article has been supported by the Polish National Agency for Academic Exchange under Grant No. PPI/APM/2019/1/00053/U/00001.

Old Warsaw in the late Middle Ages

There has already been decades of research that focuses on space not as an objectively given place in which certain historical events took place, but treating it as an object constructed as a result of various social practices and subject to transformation.¹ This paradigm shift in historical (and other) scholarship has been known as *spatial turn* and has had a lasting impact on the research questionnaire.² New concepts for the study of space, the way of its construction, use and perception have found particular relevance in the study of urban history.³ One of the aspects that received attention became the perception of space by its users in past epochs, investigated through the reconstruction of a **linguistic image of urban space**. Such an approach aims to answer the question of the awareness former users had of the space⁴ and of the manner they thought about it⁵ and has been a long-standing subject of research.⁶

¹ The starting point for this transformation was Henri Lefebvre's concepts on the 'production of space', which gained wide publicity and almost universal acceptance through the translation of his work into English (Henri LEFEBVRE, *The production of space*, Oxford 1991). For a critique of this concept see e.g. Tim UNWIN, *A waste of space? Towards a critique of the social production of space...*, *Transactions of the Institute of British Geographers* 25, 2000, No. 1, pp. 11–29.

² A useful introduction to the historical study of space is provided by Susanne RAU, *History, Space and Place*, London – New York 2019, in which the author discusses the development of the concept and its relation to other disciplines – geography, anthropology and sociology. There, reference is also provided to a very rich literature on the subject. See also the article by Beat KÜMIN – Cornelia USBORNE, *At home and in the workplace. A historical introduction to the „spatial turn“*, *History and Theory* 52, 2013, No. 3, pp. 305–318.

³ Researchers on urban history were particularly eager to adapt new methodological concepts, known as various “turns” (comp. Ferdinand OPPL, *Topographische Benennungen in der mittelalterlichen Stadt als Spiegel von Raumvorstellungen*, in: *Cities and their spaces. Concepts and their use in Europe*, ed. Michel PAULY – Martin SCHEUTZ, Köln, Weimar, Wien 2014, pp. 43–63, here pp. 43–44).

⁴ Przemysław TYSZKA, *Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV–XV wieku w świadomości jego mieszkańców*, Lublin 2001, pp. 6–8.

⁵ Halina MANIKOWSKA – Anna POMIERNY-WĄSIŃSKA, *Główne nurty badań nad przestrzenią miasta średniowiecznego*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 63, 2015, No. 2, pp. 189–199, here p. 198.

⁶ In this context, it is worth recalling, for example, Smail's research on Marseille (Daniel L. SMAIL, *Imaginary cartographies: Possession and Identity in the Late Medieval Marseille*, Ithaca – London 1999; IDEM, *The linguistic cartography of property and power in late medieval Marseille*, in: *Medieval Practices of Space*, ed. Barbara A. Hanawalt – Michal Kobialka, Minneapolis – London 2000, pp. 37–63). Regarding old Polish cities, the first work of this type is P. TYSZKA, *Obraz* (see note 4). This is also reflected in Krzysztof Mrozowski's work on Old Warsaw, but in a period later than the one that interests us here (Krzysztof MROZOWSKI, *Obraz przestrzeni przedmiejskiej w świadomości mieszkańców późnośredniowiecznej Warszawy*, *Kultura Miasta* 9, 2011, No. 2,

This article contributes to this trend of research and aims to establish whether the way urban space was described depended on the **category of users of this space to which the author belonged** – the inhabitants (citizens) of the city or the superior authority (owners of the city). For that purpose, a comparative analysis of the descriptions of this space found in the different categories of sources – urban and of ducal provenance – will be carried out. An attempt will be made to identify the most important landmarks in the urban space for each category of sources, as well as the points common to both categories.

The subject of this study will be the **urban space of Old Warsaw** in the late Middle Ages, from the late 14th century to the late 15th century. The scope of the research should cover the period from the foundation of the city, which took place around 1300, to the end of the 15th century, i.e., the time when the basic shape of the urban structure was formed and the consciousness of its users emerged. The state of preservation of the source base, however, made it necessary to narrow this period down to the time from the third quarter of the 14th century onwards, as it is from then that the first surviving ducal documents are dated.⁷ The earliest town books are even later, with bench books preserved from 1427⁸ and council books from 1447.⁹ Thus, the picture reconstructed in this article reflects most closely the 15th century.

Although settlements in the area of the later Warsaw had been developing since the end of the Old Stone Age,¹⁰ this process was not continuous, and the city itself was founded on raw roots around 1300.¹¹ Its foundation was connected, on the one hand, to the efforts of Duke Bolesław II of Mazovia to strengthen the defensive qualities of his

pp. 7–15; IDEM, *Przestrzeń i obywatele Starej Warszawy od schyłku XV wieku do 1569 roku*, Warszawa 2020).

⁷ *Przywileje królewskiego miasta stołecznego Starej Warszawy 1376–1772*, ed. Teodor WIERZBOWSKI, Warszawa 1913 (henceforth: *Przywileje*).

⁸ *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, vol. 1, ed. Stefan EHRENKREUTZ, Warszawa 1916 (henceforth: SW 525); *Księgi ławnicze Starej Warszawy z lat 1453–1535*, ed. Agnieszka BARTOSZEWICZ, Warszawa 2020, part 1: *Księga ławnicza z lat 1453–1471*, ed. Agnieszka BARTOSZEWICZ – Katarzyna WARDA – Urszula ZACHARA-ZWIĄZEK (henceforth: SW 527).

⁹ *Księga radziecka miasta Starej Warszawy*, vol. I: 1447–1527, ed. Adam WOLFF, Wrocław – Warszawa – Kraków 1963 (henceforth: *Księga radziecka*).

¹⁰ Zdzisław RAJEWSKI, *Zagadnienia dawnego osadnictwa obszaru Wielkiej Warszawy*, *Studia Warszawskie* 19, 1975, pp. 129–132. There references to older publications and reports of archaeological excavations.

¹¹ A synthesised description of the spatial development of Warsaw has recently been provided by K. MROZOWSKI, *Przestrzeń* (see note 6), pp. 23–41 (Chapter 1: *Rozwój przestrzeni Starej Warszawy od lokacji miasta do początku XVI w.*), where the results of earlier research are collected together with references to the literature on the subject. In this section I refer to Mrozowski's findings.

seat by moving it to a safer place and linking it with the urban complex,¹² and, on the other hand, to the activities of Toruń merchants, for whom it was important to find a trading centre organised according to the new patterns of German law on the route to Volodymyr (today Ukraine). As the location privilege of the city has not been preserved, it is not possible to say with certainty how far the territory granted to the jurisdiction of the city municipality extended, the so-called *patrimonium*, which included not only the area allocated for residential buildings, then surrounded by fortifications (*intra muros*), but also the area constituting the economic base for the emerging centre (*extra muros*), where fields and gardens were located, and – in time – various economic facilities were established, such as mills and brickyards. From the beginning, the eastern boundary was most probably situated on the bank of the Vistula River, the northern boundary was delineated by St George's Church along with its grounds, the western boundary was village of Wielka Wola, and the southern boundary may have run along today's Senatorska and Chłodna Streets. However, within this territory, there were places excluded from the municipal jurisdiction – the area of the castle together with the adjacent grounds, probably located to the east and south of St John's Church, and the areas belonging to the Jewish community.

The town was quite quickly fortified, first with earthworks and then with brick walls. Its spatial development took place mainly in the northern direction. This was the intersection of two trade routes – the road from Czersk to Zakroczym, which ran through Warsaw itself, and the Vistula crossing, of only local importance at the time. This direction was halted with the founding of New Warsaw at the turn of the 14th and 15th centuries, which was clearly removed from the municipal government of what was now called Old Warsaw.

In the mid-14th century, an Augustinian church and monastery were founded within the city walls, which in all probability occurred on parcels of land previously belonging to the burghers, though there are no surviving source accounts that record this process. One hundred years later, on the initiative of Duchess Anna, a hospital of the Holy Spirit was established next to the monastery, and in this case, the management and use of the plots of land was much more thoroughly documented in the sources.¹³

¹² The duke's seat was previously situated in the fortified site of Jazdów, located a few kilometers south of the boundaries of the location town. As a result of archaeological excavations carried out in the late 1960s, it was possible to locate the remains of buildings dating to the 13th and 14th centuries (Olga GIERLACH, Gród jazdowski w wiekach VII–VIII i XIII–XIV, *Studia Warszawskie* 19, 1975, pp. 119–128).

¹³ *Acta Ecclesiae Collegiatae Varsoviensis*, ed. Bolesław ULANOWSKI, Kraków 1897 (henceforth: AECV), no. 35, 36, 59.

In the middle of the 15th century, the Franciscan Observant monastery was founded in the suburb behind the southern gate, near the ducal castle.¹⁴ It was built on ducal grounds but contributed to the development of housing in the area and the inclusion of at least part of the grounds under urban jurisdiction.

Conversely, a half century earlier, the transfer of the canons' chapter from Czersk to Warsaw and the elevation of St John's Church to the rank of a collegiate church took place as a result of the political pressure exerted by the Duke. This required the acquisition of land for the development of the canonry and other buildings related to the functioning of the canons' college. The former cemetery was probably reduced in size for this purpose and some of the undeveloped land, buildings of which were destroyed in a recent fire, was additionally used.

These observations show that the transformations of space mainly concerned the *extra muros* area, while the *intra muros* space arrangement, established at the time of the town's foundation, proved to be permanent.

Language and terminology of written sources

The primary language used in all chancelleries (municipal, ducal, and ecclesiastical) in the studied period was, of course, **Latin**.¹⁵ The entries in the city books and documents were, thus, composed in Latin. Nevertheless, it was not the primary language of any of its speakers at the time, but rather a learned one, while the mother tongue of people connected with medieval Warsaw was either **Polish or German**. This state of affairs is reflected to some extent in the surviving sources, especially in the city books.¹⁶ The bench book SW 527 contains several entries in German. Some of these relate to the financial settlements of the townspeople with the merchants of Wrocław and Gdańsk,¹⁷

¹⁴ The monasteries of the Franciscans Observants, in Poland called the Bernardines, were mostly located in the suburbs, as the Order addressed its pastoral offer to the poorer strata of society (Małgorzata MACISZEWSKA, *Klasztor bernardyński w pejzażu przedmieść późnośredniowiecznych miast i miasteczek Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, in: *Ecclesia et civitas. Kościół i życie religijne w mieście średniowiecznym*, ed. Halina Manikowska – Hanna Zaremska, Warszawa 2002, pp. 129–139, here pp. 129–131.

¹⁵ Although it is likely that the first bench book, compiled from 1409 onwards and not presently preserved, was kept in German (Zbigniew GÓRSKI, *Inwentarz ksiąg miejskich miasta Starej Warszawy z lat 1670–1672 opracowany przez Stefana Hankiewicza*, *Teki Archiwalne* 18, 1981, pp. 43–64, here p. 57).

¹⁶ On the influence of the Polish language on the Latin of the Warsaw bench books see Urszula ZACHARA-ZWIĄZEK, *Łacina średniowiecznych ksiąg ławniczych Starej Warszawy*, Warszawa 2019, especially Chapter IV – *Interferencje językowe w warszawskich księgach ławniczych*.

¹⁷ SW 527 (see note 8), no. 310, 746.

while others regulate relations between the Warsaw burghers themselves.¹⁸ Much more often, single Polish or (less frequently) German words and phrases appear in the content of the entries. They are more frequent in the council book. Outside of personal and local names recorded in vernacular languages, the most common category of expressions in these languages are names of professions. Sometimes these non-Latin words also appear as glosses, intended to specify the subject of the legal action, and occasionally they refer to the space of the city and the objects existing in it, which are of most interest to us here. Therefore, in one entry, the word ‘granary’ appears in the Polish version *spichirs* (*spychirs*).¹⁹ The word *horreum*, mentioned immediately after ‘granary’, may also occur in this sense. However, in the case of Latin words accompanied by a Polish gloss, the order is reversed – the Latin term is mentioned first, followed by the Polish one, frequently introduced also by the word *alias*.²⁰ Perhaps, then, the word *spichirs* is not a gloss but an independent word, and *horreum* in this case means another building, such as a barn.²¹ In turn, in the suburb, on Długa Street, there was a building usually referred to with the Polish word *zatwor*.²² Only once it appeared under the Latin term – *recluserium dominorum*.²³

Furthermore, within the Latin itself, there were some minor **terminological differences**. In the council book, the city gate is referred to by the word *porta*,²⁴ while in SW 527 it is referred to as *valva*,²⁵ likewise in the documents from the duke’s office.²⁶

¹⁸ The most important entry in this context is one from 1456, which concerns a loan taken by the wójt (*advocatus*) of Old Warsaw, Jan Pielgrzymowic, from his brother-in-law, Hanusz Wilk, later wójt, on pledge of the wójt’s privilege. The fact that it was drawn up in vernacular attests to the desire to reproduce as faithfully as possible the arrangements made orally in that language (A. BARTOSZEWICZ, Introduction in: *Księgi ławnicze Starej Warszawy* (see note 8), p. 25).

¹⁹ *Item veniens ad iudicium bannitum providus Johannes Kirstan et resignavit spychirs, horreum et ortum lybere et Johannes Benesz debet pacem habere eviternam in predicto spichirs, horreo et orto condam Strugalinsky pye memorie et spichirs iacet in Preczna platea super fossato* (SW 527 (see note 8), no. 236).

²⁰ Compare: *eliberavit domum suam alias wyswoyl* (SW 527 (see note 8), no. 16); *super tres struges alias treffy* (ibidem, no. 20); *centum sexag. dotalicii alias wenno et La sexag. dotis alias pomocy przy wenno* (ibidem, no. 41); *provido viro Swentoslaos soc[e]ro suo alias czest* (ibidem, no. 111).

²¹ This interpretation is also supported by a comparison with the council book, where one entry from the early 16th century records *promptuarium alias spichlers* (Księga radziecka (see note 9), no. 560, (1501)).

²² SW 527 (see note 8), no. 815, 976, 1375.

²³ But the term is glossed – *alias zatwor* (SW 527 (see note 8), no. 1367).

²⁴ Księga radziecka (see note 9), no. 372.

²⁵ SW 527 (see note 8), no. 456, 748.

²⁶ *Przywileje* (see note 7), no. 3.

In bench book 527 the term *porta* appears only once.²⁷ Areas belonging to the city but located outside the city walls are called *suburbium* in the ducal documents.²⁸ In sources of urban provenance, this term does not appear, and the suburbs, both north and south, are referred to by the word *Freta*.²⁹

Space and objects

The widest spectrum of objects located in the urban space, as well as its descriptions in different contexts, can be found in sources of urban provenance.³⁰ This is not surprising, as the townspeople were the group that used urban space most intensively. The various elements of space took on various functions in the entries from the city books. These functions can be divided into two basic categories – objects of legal action in the broadest sense, e.g., the subject of a transaction, litigation, security for a debt, or points of reference in space. Documents originating from the owners of the city, i.e., the dukes of Warsaw, most often have the character of privileges conferring certain rights and privileges on the urban community and regulating the relations between the ruler and the entire urban community, hence spatial information is much less frequent in them. They usually appear when the duke allowed the burghers to build a certain object or confirmed a transaction made between representatives of the burghers and the clergy.

The **subjects of transactions or disputes** between burghers were most commonly houses (tenements)³¹ and gardens,³² while other real estate property, e.g., malt

²⁷ *Item veniens ad iudicium bannitum Math[ias] sutor sub porta et recognovit [...]* (SW 527 (see note 8), no. 107).

²⁸ Przywileje (see note 7), no. 9.

²⁹ E.g., *pro domo sita in Freta* (SW 525 (see note 8), no. 1206).

³⁰ The town books are a particularly valuable source for the study of urban space. Although the entries included in them were compiled in accordance with the obligatory form by the scribes employed at the town clerk's office, they were drawn up at the request of individual burghers and the relevant form was filled out according to the information provided by them. This allows the modern researcher to see how the users of the urban space themselves perceived and defined it. An additional advantage of the urban provenance sources is their scope – in the bench book from 1427–1453 there are 1,499 entries, in the book from 1453–1471 there are more than 1,500, while in the council book from 1447–1527 there are 531 entries up to the end of 1500. This offers extensive material for analysis.

³¹ E.g., SW 527 (see note 8), no. 572, 577, 596; Księga radziecka (see note 9), no. 237, 350.

³² E.g., SW 527 (see note 8), no. 515, 528, 562; Księga radziecka (see note 9), no. 237, 395.

houses,³³ barns,³⁴ or granaries³⁵ appeared far less frequently. The collateral for the claim mostly consisted of real estate,³⁶ primarily houses,³⁷ sometimes gardens³⁸ or malt houses.³⁹ The security was established by the short phrase *et hoc inscribit super domum suam*,⁴⁰ sometimes in the extended form *super domum suam in qua moratur*⁴¹ or with the addition that the claim was secured by all the debtor's property.⁴²

In the ducal documents of this period no information can be found about transactions concerning individual properties, but the category of the object of legal action in this case can include buildings for the construction of which the duke issued a privilege or which he handed over to the burghers, as well as those constituting an emolument related to a specific position. During the studied period this was the bathhouse⁴³ and the city walls.⁴⁴ One document also mentions the church and hospital of the Holy Spirit, whose patronage the duke gave to the burghers,⁴⁵ another refers to the town squares⁴⁶ and a confirmation of the transfer of burghers' fields to the monastery hospital.⁴⁷ In turn, in the Metryka Mazowiecka, which recorded, among other things, the turnover of real estate belonging to the nobility, there are two mentions of real estate transactions located in Warsaw – one involving a house and the other involving a field.

³³ SW 527 (see note 8), no. 85, 105, 192, 297, 436, 467, 564, 701, 823, 982, 1201, 1302; Księga radziecka (see note 9), no. 318.

³⁴ SW 527 (see note 8), no. 59, 236.

³⁵ Ibidem, no. 236.

³⁶ On real estate transactions in late medieval Warsaw and the credit market see Piotr ŁOZOWSKI, Kredyt i dom. Rynki obrotu pieniężnego i nieruchomości w Warszawie okresu XV i początków XVI wieku, Białystok 2020.

³⁷ E.g., SW 527 (see note 8), no. 619, 622, 625; Księga radziecka (see note 9), no. 31–33, 47–49, 53–60, 96–99.

³⁸ E.g., SW 527 (see note 8), no. 77, 234, 531, 714, 1195; Księga radziecka (see note 9), no. 29, 31–33, 37, 38, 57–59, 152, 173, 217, 219.

³⁹ E.g., SW 527 (see note 8), no. 228, 265, 344, 400, 437, 512, 540, 762, 865, 1275, 1282, 1303, 1356; Księga radziecka (see note 9), no. 152, 173, 219.

⁴⁰ E.g., SW 527 (see note 8), no. 83, 182, 185.

⁴¹ E.g., ibidem, no. 79, 96.

⁴² E.g., ibidem, no. 48, 95, 96, 121, 200.

⁴³ Przywileje (see note 7), no. 1.

⁴⁴ Ibidem, no. 3.

⁴⁵ Ibidem, no. 6.

⁴⁶ Ibidem, no. 9.

⁴⁷ AECV (see note 13), no. 61.

In the second category – **objects as a point of reference in space** – the range of places referred to is already much greater and, in sources of urban provenance, includes streets,⁴⁸ the main city square,⁴⁹ churches,⁵⁰ the Franciscan Observant monastery,⁵¹ the school,⁵² the cemetery at St John's Church,⁵³ butcheries,⁵⁴ the New Warsaw gate,⁵⁵ fortifications,⁵⁶ and the suburbs⁵⁷ (in addition to the already mentioned houses,⁵⁸ gardens⁵⁹ and malt houses⁶⁰). It is noteworthy that in the town books analysed here, apart from one case,⁶¹ there are no references to the buildings of the duke's castle, which were located in the immediate vicinity of the town walls. In fact, the only trace of the presence of the supreme power in the urban space is the name of Grodzka Street (*platea Castrensis*).⁶²

⁴⁸ E.g., SW 527 (see note 8), no. 426, 445, 525.

⁴⁹ E.g., *ibidem*, no. 4, 71, 374.

⁵⁰ E.g., *ibidem*, no. 17, 176, 482, 888, 1332.

⁵¹ Księga radziecka (see note 9), no. 357, 361, 378, 416.

⁵² SW 527 (see note 8), no. 14, 19, 47, 596, 925, 999, 1341.

⁵³ *Ibidem*, no. 1226.

⁵⁴ Księga radziecka (see note 9), no. 348.

⁵⁵ SW 527 (see note 8), no. 477, 524, 626, 748; Księga radziecka (see note 9), no. 427. In one case, a gate is also mentioned in the description of the location of a garden, but the scribe did not specify which gate was meant: *Item ortus extra muros ex opposito valve civitatis taxatus pro XXX sexag. cessit pueris* (SW 527 (see note 8), no. 456).

⁵⁶ SW 527 (see note 8), no. 236, 866, 897, 1285; Księga radziecka (see note 9), no. 427.

⁵⁷ E.g., SW 527 (see note 8), no. 235, 564, 703.

⁵⁸ E.g., *ibidem*, no. 80, 147, 325, 904.

⁵⁹ E.g., *ibidem*, no. 324, 379, 425.

⁶⁰ E.g., *ibidem*, no. 564, 607; Księga radziecka (see note 9), no. 527.

⁶¹ *Item veniens ad iudicium bannitum providus Stanislaus Cobyalka cum filiaastro suo Mathie [s] et auctoritate Michaelis et resignaverunt domum condam [-Rapa-] Raphalowsky, ex opposito curie domini ducis Mathie Dopkowicz [...]*. (SW 527 (see note 8), no. 1338). Agnieszka BARTO-SZEWICZ, Książęta mazowieccy w świetle zapisek z ksiąg miejskich Starej Warszawy. The Masovian Dukes in the Light of Entries in the Municipal Records of Old Warsaw, *Kronika Zamkowa – Roczniki* 4 (70), 2017, pp. 5–24, here p. 10 claims, that this mention refers to the duke's residence, the so-called *curia maior*, but another entry from the same book suggests that this building was located at the main city square: *et hoc inscribit super domum suam, in qua solus moratur in circulo. Actum ut supra. Condamm domus Raphalowsky* (SW 527 (see note 8), no. 693).

⁶² *Ibidem*, no. 283, 577, 633, 710, 859, 886, 955, 999, 1213, 1226, 1310, 1333.

However, the churches of the Holy Spirit and St John, as well as the Bernardine⁶³ and St Martin's monasteries,⁶⁴ the bridge,⁶⁵ the Tower of the Courtiers (*turris curiensium*) with the gate,⁶⁶ the great castle tower,⁶⁷ the gate called *Żuraw* (the Crane),⁶⁸ the canonical gardens,⁶⁹ and the brickworks,⁷⁰ all appear as points of reference in the ducal documents (see fig. no. 1).

Fig. no. 1: Objects appearing as reference points in urban and ducal sources. Author's own elaboration based on a fragment of the map W. Szaniawska – J. Humnicki, Warszawa, in: *Atlas historyczny Polski. Ziemie polskie Korony w drugiej połowie XVI w., part 1: plans and maps*, Warszawa 2022, p. 43; cartographically elaborated by Tomasz Związek. – 1. cemetery; 2. school; 3. St John the Baptist Collegiate; 4. New Town Gate; 5. Franciscans Observants Monastery; 6. St Martin Church; 7. Church of the Holy Spirit; 8. *Żuraw* (the Crane) Tower; 9. Big Tower.

⁶³ Przywileje (see note 7), no. 9.

⁶⁴ Ibidem, no. 9.

⁶⁵ Ibidem, no. 1.

⁶⁶ Ibidem, no. 3.

⁶⁷ Ibidem, no. 3.

⁶⁸ Ibidem, no. 3.

⁶⁹ Ibidem, no. 9.

⁷⁰ Ibidem, no. 9.

Ways of identifying objects in space

As already stated, properties belonging to burghers are most often mentioned in sources of urban provenance. By their very nature, these objects often did not have their own names that would unambiguously identify them. For this reason, it was necessary to locate them in space through other means. In most cases, this was done by providing the names of the owners of neighbouring objects.⁷¹ It constituted at that time the primary means of identifying the property, in many cases considered sufficient by the parties appearing before the court; other means were usually used only in an auxiliary way. In the case of houses, neighbouring houses were mentioned.⁷² Sometimes the reference to the building was omitted and only the owner was named.⁷³ Analogous methods were also applied to gardens⁷⁴ and fields,⁷⁵ among others.

Besides the neighbourhood, the second important factor in identifying the location of a property was the **name of the street**, though it should be noted that a street name was rarely the only designation.⁷⁶ It was usually accompanied by other identifying elements, most often the neighbourhood,⁷⁷ but also references to other objects.⁷⁸

⁷¹ This pattern of description was also found in the Cracow city books for stalls located at the market square, although it was not dominant (P. TYSZKA, *Obraz* (see note 4), p. 96).

⁷² E.g., *resignavit domum suam lapideam situatam inter domum domini Herman et inter domum providi Johannis Swyyno* (SW 527 (see note 8), no. 247; see also, *ibidem*, no. 362, 374, 415, 596, 691; *Księga radziecka* (see note 9), no. 50).

⁷³ E.g., *resignavit vendicionis titulo domum Johannis carnificis, inter Andream murem et Casparem carnificem* (*Księga radziecka* (see note 9), no. 240).

⁷⁴ E.g., SW 527 (see note 8), no. 1014, 1015.

⁷⁵ *Ibidem*, no. 1482.

⁷⁶ E.g., *Johannes Benesch resignavit domum suam in Crzywe Colo Nicolao sellatori* (SW 527 (see note 8), no. 122); *veniens ad iudicium bannitum providus Martinus Chadupka et resignavit domum suam in Crzywecolo* (*ibidem*, no. 209); *Adam fistulator resignavit domum suam in Crzywe Colo, tam longam et latam sicut solus tenuit <Martino gladiatori>* (*ibidem*, no. 321); *veniens ad iudicium bannitum providus Martinus Dzychnycz et resignavit |-meum-| ortum in Przeczna platea* (*ibidem*, no. 12).

⁷⁷ E.g., *resignavit ortum suum iacentem in Przeczna platea penes ortum Scoczyblottonis Petro genero Wylczey* (SW 527 (see note 8), no. 243); *resignavit ortum suum in Longa platea in acie provido Johanne [s] Swigno* (*ibidem*, no. 361); *veniens ad iudicium bannitum provida domina Pachna et resignavit domum suam in Crzywe Colo inter domum N. Szyłka et domum Nornberg* (*ibidem*, no. 362); *resignaverunt domum Johannis Peregrini in Crzywecolo situa[ta]m circa braseatorium Nicolai sellatoris |-est-| et braseatorium Gurczewsky* (*ibidem*, no. 607).

⁷⁸ *Resignavit domum suam in platea s. Johannis ex opposito ecclesie s. Johannis* (SW 527 (see note 8), no. 482).

Sometimes the street name also appeared as a complement to the neighbourhood.⁷⁹ Indication that an object was located on the market square – *in circulo* – falls into the same category. As in the case of street names, it rarely happened that the information about the location of a given property in the market square was the only reference to the space;⁸⁰ it was often supplemented, usually through an indication of the neighbourhood.⁸¹

Other location methods include a reference to another object, unambiguously **identified by its name**, e.g., a church⁸² or a monastery.⁸³ This method could be used on its own,⁸⁴ but was more often combined with other methods, e.g., providing the street name,⁸⁵ the name of the previous owner.⁸⁶ Sometimes, however, **the reference to another object** was not explicit at all. For example, in one record, the object of the transaction was a house located by a gate, but without specifying which gate: *resignavit coram iudicio banito domum suam penes valuam*.⁸⁷ An important piece of information concerning the location of the property in question was the specification that it was located on a corner – *acialis* or *in acie*. Nevertheless, this information was not sufficient by itself and needed to be supplemented, e.g., through a reference to another building⁸⁸ or neighbourhood.⁸⁹ The same observation applies to the analogous term for

⁷⁹ *Resignaverunt domum condam Sinczowe inter domum Drobny parte ex una et Niclos Scholcz parte ex altera, in platea Castrensi* (SW 527 (see note 8), no. 1333).

⁸⁰ E.g., SW 525 (see note 8), no. 585; SW 527 (see note 8), no. 71; 306; 381.

⁸¹ E.g., *resignavit domum suam in circulo penes Andream Gurczewsky et penes Scoczyblotonem* (SW 527 (see note 8), no. 4); compare *ibidem*, no. 147, 374, 415, 638; SW 525 (see note 8), no. 1200.

⁸² E.g., *debent habere pacem eviternam in domibus ex <o>posito s. Iohannis ecclesie* (SW 527 (see note 8), no. 176).

⁸³ E.g., *resignavit domum suam ex oposo [s] claustro [s] s. Martini* (SW 527 (see note 8), no. 1319).

⁸⁴ E.g., *resignavit domum suam ex opposito ecclesie s. Iohannis Baptiste* (SW 527 (see note 8), no. 888); compare *ibidem*, no. 1332.

⁸⁵ See note 75.

⁸⁶ *Resignavit aream suam ex opposito monachorum s. Martini, condam area Gaudonis* (SW 527 (see note 8), no. 979).

⁸⁷ SW 525 (see note 8), no. 826; compare: *item ortus extra muros ex opposito valve civitatis* (SW 527 (see note 8), no. 456).

⁸⁸ E.g., *pro domo sita in aciali ex opposito sancti Iohannis* (SW 525 (see note 8), no. 17); compare: SW 527, no. 17.

⁸⁹ E.g., *hoc inscripsit super domum suam lapideam in acie situatam penes domum Littphas* (SW 527 (see note 8), no. 80).

location – ‘behind’ (*retro*).⁹⁰ In contrast, the term ‘opposite’ (*ex opposito*) could occur together with other location schemes⁹¹ or on its own.⁹² Occasionally, the scribe who recorded the entry in the book did not provide at the outset any additional information about the location of the property subject to legal action supplementing the details only at the end of the entry.⁹³

It should be noted, however, that it is quite common to encounter entries from the 15th century, in which the name of the owner was the only factor identifying the property that was the object or security of a transaction.⁹⁴ This was primarily the case for entries concerning collateral, where a closer identification of the location of the property in question occurred only exceptionally,⁹⁵ but it also happened with regard to the object of the transaction.⁹⁶ The importance of this identification factor is evidenced by the frequent indication of the person to whom the property previously belonged.⁹⁷

The case is different for **documents from the ducal chancellery**, which generally do not refer to neighbouring objects at all. The chancellor used this method of

⁹⁰ E.g., *resignavit ortum suum iacentem retro s. Georgium in angulo, condam ortus Niedwedyewsky* (SW 527 (see note 8), no. 835); compare *ibidem*, no. 866, 1072, 1194.

⁹¹ E.g., *resignavit domum suam in platea s. Johannis ex opposito ecclesie s. Johannis* (SW 527 (see note 8), no. 482).

⁹² E.g., *vendidit domum suam ex opposito scole s. Johannis* (SW 527 (see note 8), no. 19).

⁹³ E.g., *Item veniens ad iudicium bannitum circumspectus Pachol et resignavit domum suam lapideam aciale, tam longam et latam et tali cum iure sicut solus tenuit <Johanni Swigno> et debet habere pacem eviternam predictus dominus Johannes Swigno cum pueris suis. Que domus situta est in acie penes Gregorium Litphas* (SW 527 (see note 8), no. 157); compare *ibidem*, no. 693.

⁹⁴ This type of describing the location was also observed by Przemysław Tyszką concerning shops located in the market square in Cracow. The identification of a property solely by the owner's name was the dominant pattern in the first half of the 14th century (P. TYSZKA, *Obraz* (see note 4), p. 93).

⁹⁵ E.g., *hoc inscribit et inscripsit super domum suam in acie penes Ogonek* (SW 527 (see note 8), no. 81); *inscribit filio suo Laurencio XX sexag. super domum suam, condam domus Solico-tonis, in platea Pistorum* (*ibidem*, no. 181); *hoc inscribit super domum suam in Freta* (*ibidem*, no. 235); similarly in case of gardens: *hoc inscribit super ortum suum iacentem penes ortum domini Casper Wilk* (*ibidem*, no. 425).

⁹⁶ E.g., *Item Paulus Bogatconis resignavit ortum suum cum braseatorio suo Martino Mych-nyewycz* (SW 527 (see note 8), no. 85); *resignaverunt Michaeli stelmach ortum ipsius una cum braseatorio* (*ibidem*, no. 192); *resignavit domum suam provido Johanni Benesch* (*ibidem*, no. 375).

⁹⁷ E.g., *Albertus rymer resignavit domum suam condam Pyentszconis* (SW 527 (see note 8), no. 55); compare *ibidem*, no. 120, 132, 147, 170, 181, 528, 529, 665, 702, 815, 816, 820, 920, 962, 1205, 1250, 1289, 1307. It is noteworthy that information about the previous owner of a given property still occurred in the next bench book, which contained records from the turn of the 15th and 16th centuries, while this type of identification did not appear in the subsequent ones, dated back to the 16th century.

identification only once, when establishing the location of a particular garden.⁹⁸ These documents usually refer to elements of space by their names: *turris curiensium*,⁹⁹ *magna turris castri nostri*,¹⁰⁰ *eiusdem castri nostri walua*, *Szoraw wlgariter nuncupata*.¹⁰¹ If an object or place did not have its own name and needed to be specified, a reference was made to other objects or places with established names – churches,¹⁰² monasteries.¹⁰³ There are also references to the lay of the land – the Vistula escarpment and the river itself.¹⁰⁴

Conversely, there are no further specifications concerning the properties that were the subject of the transaction in the aforementioned entries from the Metryka Mazowiecka. In the case of the house, the information provided only states, that the building can be found in Warsaw.¹⁰⁵ The field that was released, on the other hand, was located between fields belonging to the city.¹⁰⁶

Finally, the **identification of directions** was connected to how the location of individual objects was determined. In urban sources, the direction was determined by a point of reference, – some object in the space of the city or outside of it, introduced most often by the word ‘walking’ / ‘crossing’ (*eundo* / *transeundo*) and in some rare instances, by the word ‘riding’ (*equitando*).¹⁰⁷ Objects located within or close to the city, or areas with their own established names and closely associated with the city, usually appeared as points of reference. Such objects were mainly churches,¹⁰⁸ but also

⁹⁸ *Ortum apud Petrum Susskam, opidanum Warschouiensem, circa ortum Marci generi Nirczina* (Przywileje (see note 7), no. 9).

⁹⁹ Ibidem, no. 3.

¹⁰⁰ Ibidem, no. 3.

¹⁰¹ Ibidem, no. 3.

¹⁰² Ibidem, no. 8.

¹⁰³ Ibidem, no. 9.

¹⁰⁴ *Item de ortis in suburbio et de alijs in silua, wlgariter lang dicta, vltra turrin nostram, inter decliuitatem montis et rippam fluminis dicti Visla comprehensis* (Przywileje (see note 7), no. 8).

¹⁰⁵ Its location is specified not even by the city name, but only by an adjectival form: *domus Warschouiensis* (Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI wieku, vol. II: Księga oznaczona No 334 z lat 1429–1433, ed. Aleksander WŁODARSKI, Warszawa 1930, no. 387).

¹⁰⁶ *Inter mansos civitatis Warschouiensis* (Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV–XVI wieku, vol. I: Księga oznaczona No 333 z lat 1417–1429, ed. Aleksander WŁODARSKI, Warszawa 1918, no. 740).

¹⁰⁷ SW 527 (see note 8), no. 1299.

¹⁰⁸ E.g., *domine Anne cesset domus minuta in acie eundo ad ecclesiam taxata pro centum sexag.* (SW 527 (see note 8), no. 456).

e.g., brickyard¹⁰⁹ or mills.¹¹⁰ On the other hand, areas indicating direction were mainly suburbs – the area in front of the New Town gate was referred to as Freta (on the north side)¹¹¹ and Rybaki.¹¹² In one entry, the direction is designated by Czersk, the town to which led the road starting behind the gate.¹¹³ The direction was most frequently determined by an object / area in line with the potential direction of movement – *eundo ad*. Occasionally, it was determined in the opposite way and the reference point was at the exit point.¹¹⁴

By contrast, ducal documents, use not only references to specific objects, indicating directions both from¹¹⁵ and to a place,¹¹⁶ but also geographical directions,¹¹⁷ which is completely absent in the sources of urban provenance.

Conclusion

Despite the paucity of the source base, certain differences are clearly visible in describing the urban space between sources of urban and ducal provenance. They are most evident in the case of the description of the location of a given object in space – notes in urban sources, which use the name of the owner or the names of neighbours as the main factor identifying a property, may appear to be vague. This may have been a result of the use of very simple, undeveloped forms by the scribes employed at the town clerk's office or of the choices made by the townspeople themselves, who saw no need for a more detailed description of the property's location. This suggests that urban space at that time was perceived primarily through **the perspective of the relation-**

¹⁰⁹ E.g., *resignavit domunculam suam Johanni Bazalt, qua iacet post ortum claustris s. Bernardini transeundo ad laterificium* (Księga radziecka (see note 9), no. 425).

¹¹⁰ SW 527 (see note 8), no. 1298, 1299.

¹¹¹ E.g., *super orto suo et domo sita iuxta portam, eundo in Freta Noue Ciuitatis* (SW 525 (see note 8), no. 1362).

¹¹² SW 527 (see note 8), no. 324.

¹¹³ *Resignaverunt domum eorum extra muros ad s. Bernhardinum iacentes [s] in acie ad Czirsk eundo* (Księga radziecka (see note 9), no. 496).

¹¹⁴ E.g., *resignavit domum suam in acie Crzywecolo eundo de circulo* (SW 527 (see note 8), no. 915).

¹¹⁵ *Incipiendo a nostra turri* (Przywileje (see note 7), no. 8).

¹¹⁶ *Perveniendo vsque ad locum, vbi quidam riwlus ad Vislam defluit* (Przywileje (see note 7), no. 8).

¹¹⁷ *Circuendo ipsam ciuitatem ad occidentem et ad partem septrionalem* (Przywileje (see note 7), no. 8).

ships between its users, members of the urban *communitas*.¹¹⁸ The dukes, on the other hand, as representatives of the supreme power, remained outside of the community and, with the exception of a few cases, were not directly linked to its members, which forced them to look for other, more objective ways of describing space.¹¹⁹

When comparing the points of reference in the town books with those in the ducal documents, it is clear that the **common points included religious buildings** – churches and monasteries such as St John's Collegiate Church, St Martin's Church, Holy Spirit Hospital, and the Bernardine Monastery. They constituted a kind of dominant feature of the city space, which is not surprising if one considers both the size of these buildings and their importance, including symbolic significance. On the other hand, the great absentee from urban sources of the period is the Vistula, which is not mentioned even once, although the boundaries of the city reached the river and there were gardens in the areas adjacent to it.¹²⁰ An oxbow lake on the Vistula also belonged to the town.¹²¹

The state of preservation of the sources did not allow for the incorporation of sources of ecclesiastical provenance in this paper, which could elucidate the point of view of the clergy, or – more broadly – of those connected to religious institutions existing in the city.¹²² Perhaps the inclusion of an ecclesiastical perspective would be

¹¹⁸ Vicinity as a social construct, refers not “to rectilinear streets but instead to socially cohesive but geographically indeterminate areas” (D. L. SMAIL, *The linguistic cartography of property and space* (see note 6), p. 48).

¹¹⁹ Analogous findings appear in the work of Smail (D. L. SMAIL, *Imaginary Cartographies* (see note 6)), who showed that different social groups used different patterns (templates according to Smail's nomenclature) of spatial descriptions – public notaries favoured a system referring to street names (Chapter Two: The Notary as Cartographer), episcopal and royal curias primarily used a pattern based on islands, i.e. units of urban space (Chapter Three Seigneural Islands), while the lower social strata primarily used references to landmarks and vicinity, so-called vernacular template (Chapter Four: Vernacular Cartography).

¹²⁰ The gardens belonging to the town community, located between the Vistula escarpment and the river bank, are mentioned in the privilege of Duke Janusz the Elder, confirming the Chelmo law to the city: *Item de ortis in suburbio et alijs in silua, wlgariter lang dicta, ultra turrin nostram, inter decliuitatem montis et rippam fluminis dicti Visla comprehensis* (Przywileje (see note 7), no. 8).

¹²¹ This right was granted to the burghers by Duke Boleslaw in a privilege of 1474 (Przywileje (see note 7), no. 15).

¹²² The published records of St John's Collegiate Church (AECV) cover the period from the mid-14th century (i.e., even before the chapter was moved from Czersk to Warsaw), but references to objects in the town do not appear until the middle of the next century and are related to the foundation of the Holy Spirit Hospital. However, a significant proportion of these documents do not come from ecclesiastical institutions, but from the ducal chancellery – they are, for example, ducal confirmations of transactions or endowments concluded between burghers and ecclesiastical institutions and therefore present a ducal perspective on the perception of urban space. Furthermore, these are mostly regests and not full-text editions of documents. Although it may be assumed that the descrip-

possible for a later period, for example, the 16th century, for which we also have other sources and source extracts, in addition to the aforementioned edition of the collegiate records.¹²³ It might also be useful to compare the picture reconstructed here with the state of the following century, which is presented from a burghers' perspective in the work of Krzysztof Mrozowski.¹²⁴ Preliminary research suggests that there was a gradual evolution in the description of the space and the way the objects were located. Although neighbourhoods remained a very important indicator of the location of a property, they were increasingly supplemented with information on the location of a particular street or square.¹²⁵ This demonstrates that a certain objectivity in the description and a more structured rooting of the property in the townscape became increasingly important.¹²⁶ Supplementing these conclusions with an analysis of the numerous royal documents with which the new owners of the city confirmed the existing privileges of the city (granted earlier by the Mazovian dukes)¹²⁷ or granted new ones themselves, could demonstrate how the distance of the centre of power from the city influenced the precision of the description of the city's space in these documents.

Another possibility to deepen the picture obtained would be to complement it with the results of a **full analysis of urban toponymy**. Naming processes can be considered as one of the ways in which users of a space construct, perceive or evaluate it.¹²⁸ Interesting results in this regard have been produced by the research of German

tions of space in the regests correspond to the source ones, such an assumption is liable to error and verification is impossible because the manuscripts based on which Ulanowski prepared his edition were burned during the Warsaw Uprising.

¹²³ E.g., Władysław KNAPIŃSKI, *Notaty do dziejów kościołów warszawskich*, Warszawa 1949; *Memoriale ordinis fratrum minorum a fr. Ioanne de Komorowo compilatum*, ed. Xavery LISKE – Antoni LORKIEWICZ, Leopoli 1888, pp. 1–418.

¹²⁴ K. MROZOWSKI, *Przestrzeń* (see note 6), pp. 42–108 (Chapter 2: *Obraz przestrzeni Starej Warszawy w księgach miejskich od schyłku XV wieku do 1569 roku*).

¹²⁵ Even a brief look at the personal and geographical index contained in the latest edition of the Old Warsaw bench books shows a vast increase in mentions of streets (*Księgi ławnicze Starej Warszawy* (see note 8), pp. 1048–1050).

¹²⁶ This trend of evolution is also visible in other cities, as D. L. Smail has shown in his study on Marseille during the Angevin period. The existing different patterns of describing space and locating particular objects in it were gradually replaced by a pattern using the street name, used by public notaries who represented supreme authority, since they were given the right to act by a decision of the Counts of Provence, a title which at that time was held by the kings of Naples (D. L. SMAIL, *The linguistic cartography of property and space* (see note 6), pp. 38–39).

¹²⁷ After the Mazovian line of the Piasts had died out, the territories belonging to them became part of the Crown of the Polish Kingdom in 1526.

¹²⁸ Comp. S. RAU, *History, Space and Place* (see note 2), p. 109–110.

researchers on the toponymy of medieval Cologne¹²⁹ and the names of gates in medieval cities.¹³⁰ This task exceeded the scope of the present article, but may provide a starting point for further research.

Urszula Zachara-Związek

Between language and space. Descriptions of the medieval townscape in late medieval Old Warsaw

The aim of the article is to present and compare the ways in which different groups of users described urban space of Old Warsaw in the late Middle Ages. The analysis covers the period from the last quarter of the 14th century to the end of the 15th century. The source basis consists of privileges issued to the city by the Mazovian dukes (owners of the city) and the surviving council and bench books, created for the purposes of the local government and the citizens of the city.

Within each of the two groups of sources, objects have been distinguished, appearing in two main functions – as an object of legal action or as a point of reference in space. In sources of urban provenance, in which spectrum of objects occurring was widest, houses and gardens most often appeared as the subject of legal action. Malt houses, barns or granaries were less common. In sources of ducal provenance, the public bath and the city walls, for the erection of which the duke issued a privilege, appeared in this category, as well as the Church of the Holy Spirit, whose patronage was henceforth to be exercised by the city council.

Houses and gardens most often appear as a point of reference in space in urban sources, but also all other types of structures found in the city – religious buildings, out-buildings, fortifications. In ducal sources, these are most often religious buildings and related to the buildings of the ducal castle.

In municipal sources, the location of a particular building was usually specified by giving names of the owners of neighbouring properties. The name of the street on which it was located was also often given. Ducal sources, on the other hand, usually used the objects' proper names, street names or referred to other objects with established names.

The analysis shows that there were differences in the perception of the urban space by the townspeople and the owners of the city. For the burghers, the most important identifying factors were the names of the owners. In contrast, the dukes and their court, who remained outside the urban community, sought other, more objective ways of describing the space.

¹²⁹ Peter GLASNER, *Die Lesbarkeit der Welt. Bd. 1: Kulturgeschichte der mittelalterlichen Straßennamen Kölns*, Köln 2002.

¹³⁰ F. OPPL, *Topographische Benennungen* (see note 3).

Jaroslav Šůla – Ondřej Tikovský*

HRANIČNÍ SPOR PANSTVÍ FRYMBURK (OPOČNO) A HOMOLE NA ČESKO-KŁODZKÉM POMEZÍ

DISPUTE OVER THE BOUNDARIES BETWEEN THE MANORS
OF FRYMBURK (OPOČNO) AND HOMOLE,
ALONG THE BOHEMIA–KŁODZKO BORDER

Keywords

boundary dispute
Kłodzko border
East Bohemia
manor of Frymburk
(Opočno)
manor of Homole (Hummel)
Trčkas of Lípa (noble
family)

Abstract

The study follows from earlier research into the borderline disputes in the valleys of the river Divoká Orlice as a treatise on a protracted dispute between the Bohemian manor of Frymburk (later merging with Opočno) and Homole manor (Hummel or Landfried in German) in Kłodzko, both located to the north of the river, in the 16th century and early 17th century. The root cause were the claims raised by the Frymburk administrators concerning land located east of the ridge of the Orlické Mts., where the ridge was eventually determined to be the final border, and at present is the state border between Czechia and Poland.

* PhDr. Jaroslav Šůla, CSc., Václavkova 1774, 500 02 Hradec Králové. – PhDr. Ondřej Tikovský, Ph.D., Univerzita Hradec Králové, Filozofická fakulta, Historický ústav, Rokitského 62, 500 03 Hradec Králové. E-mail: ondrej.tikovsky@uhk.cz.

Historické hranice Kladska a Hradecka

Území Kladska, patřící dnes k Polsku, bylo součástí českého státu; sousedilo s Hradecským krajem. Kladský kraj byl ale tzv. manským krajem, neboli vnějším krajem českého státu/království. Jako každé území na okraji vznikajícího státu prožíval pestré dějiny vlivem sousedních soupeřících zemí. Jako část Čech bylo Kladsko v církevněsprávním ohledu částí hradeckého archidiakonátu jako děkanát kladský.¹

K prvnímu velkému pohybu česko-kladské hranice došlo roku 1278, kdy bylo toto území postoupeno vratislavskému knížeti Jindřichu IV. Probusovi, který se poté zmocnil i Broumova; toto sloučení trvalo do roku 1290.² Změnu teritoriálních poměrů v oblasti nepředstavovalo předání města Broumova s okolím králem Janem Lucemburským v roce 1330 do zástavy Wolframu a Matyášovi von Pannewitz, kteří měli majetek v Kladsku a jejichž rod je spojen s homolským panstvím; zástava skončila smrtí druhého z bratrů v polovině 14. století.³

Pro sledovanou oblast panství Homole⁴ jsou v pozdním středověku příznačné jeho přesuny mezi Kladskem a Hradeckem. Dějiny Homolska tehdy splývaly s historií panství náchodského⁵ v Čechách, neboť obě po roce 1392 patřila stejnému držiteli, a to nejprve Jetřichu z Janovic. Toto spojení dvou panství stejnými majiteli trvalo s nepodstatnou výjimkou do roku 1477. V mezidobí český král Jiří z Poděbrad povýšil

¹ Podrobněji: Josef KURKA, Archidiakonáty kouřimský, boleslavský, hradecký a diecese litomyšlská. (Mistopis církevní do r. 1421), Starý Kolín 1914, s. 538. Podrobné shrnutí územně politického vývoje Kladska podává Ondřej FELCMAN – Eva SEMOTANOVÁ, Kladsko. Proměny středoevropského regionu. Historický atlas, Hradec Králové – Praha 2005.

² Wacław Władiwoj TOMEK, Příběhy kláštera a města Police nad Medhuží, Praha 1881, s. 12; Jaroslav ŠŮLA, Pohyb česko-kladské hranice v období feudalismu, Kladský sborník I, Hradec Králové 2006, s. 27–34.

³ Laurentius WINTERA, Geschichtsbild der Stadt und des deutschen Schulbezirkes Braunau, in: Braunauer Heimatkunde, Braunau 1894, s. 3–114, zde s. 18; srov. O. FELCMAN – E. SEMOTANOVÁ, Kladsko (jako pozn. 1), s. 20–21.

⁴ Max PERLBACH, Reinerz und die Burg Landfried (Hummelsburg) bis zum Jahre 1471, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens 9, 1868, s. 270–293; TÝŽ, Die Herren von Kauffung auf dem Hummelschlosse. Geschichte des Hummelschlusses von 1477–1505, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens 10, 1870, s. 34–86; TÝŽ, Reinerz und die Hummelherrschaft von 1510–1561, Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens 11, 1872, s. 384–398; Franz ALBERT, Die Geschichte der Herrschaft Hummel und ihrer Nachbargebiete I, Glatz 1932; Ladislav HLADKÝ, Svědectví zhostněných listů a dalších archiválií o změnách v právním postavení panství Homole v Kladském hrabství před Bílou horou, Sborník prací východočeských archivů 10, 2005, s. 149–162; Jaroslav ŠŮLA, Zejdlicové ze Šenfeldu, majitelé homolského panství v Hrabství kladském (1534–1541), Kladský sborník 12, 2019, s. 61–70.

⁵ K dějinám náchodského panství a jeho majitelům August SEDLÁČEK, Hradý, zámky a tvrze Království českého V, Praha 1887, s. 1–32.

24. června 1459 Kladský kraj na samostatné hrabství. Jeho syn, Jindřich starší, kníže minsterberský, 12. června 1477 spojil homolské panství a část náhodského (Levin s okolními vesnicemi) a inkorporoval toto území do Kladska.⁶

Koncem 15. století skončily i další přesuny celých panství z Čech do Kladska či naopak. Století následující však zaznamenalo neméně zajímavé a dramatické spory o menší územní celky, o hranice určitých panství, které v jednotlivých případech měnily rozsah těchto správních celků o desítky hektarů území, rozkládajícího se v nepřístupném horském a lesnatém terénu, ovšem bohatém na zvěř a surovinové zásoby. Dřevo potřebovaly vznikající sklárny i doly v Kutné Hoře. Podstatou těchto sporů byly nároky majitelů panství v Hradecku, tedy na pravém, západním břehu Divoké Orlice, na území na druhém břehu řeky směrem do Bystřických hor.

Hraniční spory

Spory v údolí Divoké Orlice. Jelikož je pro porozumění rozsáhlému sporu panství Frymburk o jeho teritoriální přesah přes hřeben Orlických hor důležitý kontext uvažování a chování majitelů jižněji položených panství, přiléhajících ke Kladsku, rekapituluje zde základní fakta charakterizující jejich spory o hraniční linii s hrabstvím. Dosud byly prozkoumány hraniční spory, které se rozhořely v údolí Divoké Orlice. Starším z nich byl případ rokytnického⁷ panství. Doba jeho vzniku a konce není bezpečně známa. Význam pře však tkví v jejím faktickém výsledku, jímž bylo stanovení toku Orlice za hranici s Kladskem a rozdělení údolí na dvě části obdobného rozsahu. Majitelkou českého panství v době pře byla Johanka z Rychnova (asi v letech 1495/97 až 1548), od roku 1548 Lickové z Rýzmburka a počínaje rokem 1567 Jáchym Mauschwitz von Armenruh. První doklad o rokytnickém sporu pochází z roku 1545, kdy král Ferdinand I. na žádost zástavního pána Kladska Jana z Pernštejna ustavil komisaře v záležitosti územní pře s rokytnickou stranou.⁸ Důkladněji o sporném území zpravuje zápis komise z roku 1550 vedené Janem Byšickým z Byšic, purkrabím Praž-

⁶ Blíže J. ŠŮLA, Pohyb (jako pozn. 2), s. 27–34; TÝŽ, Hraniční spor na horním toku Divoké Orlice v XVI. století, Kladský sborník 5, 2003, s. 97–125.

⁷ K dějinám rokytnického panství a jeho majitelům August SEDLÁČEK, Hrady, zámky a tvrze Království českého II, Praha 1883, s. 92–93; Jaroslav ŠŮLA, Rokytnice v Orlických horách a Mauschwitzové von Armenruh, Ústí nad Orlicí 2010.

⁸ Současně s tímto faktem seznámil i Johanku z Rychnova (Archiv český čili staré písemné památky české i moravské, sebrané z archivů domácích i cizích (dále AČ) XX, Praha 1902, s. 232, č. 371). Spory rokytnicko-kladské jsou rozvedeny v článku: Jaroslav ŠŮLA, Počátky osídlení horního toku Divoké Orlice 2, Panorama. Z přírody, historie a současnosti Orlických hor a podhůří 9, 2001, s. 5–30; srov. též: TÝŽ, Rokytnice (jako pozn. 7). Jako první o sporu psal Eduard ALLIGER, Beiträge zum Grenzstreite im Erlitztale in der Grafschaft Glatz in der Mitte des XVI. Jahrhunderts, in: 24. Jahresbericht nebst Mitglieder-Verzeichniß des Gebirgs-Vereines der Grafschaft Glatz, Glatz

ského hradu, která za doprovodu početných svědků obou stran prozkoumala údolí Divoké Orlice a zanechala o svém konání a rozhodnutí protokol.⁹ Posuzovala hranice mezi lokalitami s dobovými názvy *Černá hora* a *Lysá hora* při Neratově, tj. Peuckeru,¹⁰ vsi na levém břehu Divoké Orlice. Lickovi svědci pravili, že „*ty dvě hoře, po pravým hřebenu neb hřívě jdouc, že sou za hranice vdycky držány tak, což visí do hrabství, že k Kladsku, a což s druhé strany visí k Vorlici řece, že k Rokytnici náleží*“. Proti tomu se však stavěli svědci zástavního pána Kladska knížete Arnošta: „*oni že za hranici mezi hrabstvím a královstvím Českým mají řeku Vorlici, ta že dělí a to ukázati chtějí*“.

Po smrti Jana Licka z Rýzmburka roku 1553 pokračoval jeho syn Zikmund Lickek odpořem proti zásahům osob knížete Arnošta do území nárokaného pro rokytnické panství.¹¹ Ačkoliv Lickové se o dosažení příznivého rozhodnutí sporu o hranici snažili i po roce 1567, kdy Rokytnicko prodali Jáchymu Mauschwitzovi, sám nový držitel panství nároky na území za Orlicí nevznášel. V tu dobu již byla hranice ustálena na jejím toku. Jedním z výsledků ukončeného sporu bylo pak urychlené osídlování říčního údolí na české i kladské straně (Orlické Záhoří, německy Erlitztal, tj. území od Trčkova až po Bartošovice) a germanizace regionu.¹²

1894, s. 70–76; TÝŽ, *Heimatkunde der Bezirkshauptmannschaft Senftenberg, Bärnwald* 1899, s. 282–286.

⁹ Václav SCHULZ, *Registra vejповědní mezní úřadu nejvyššího purkrabství Pražského z let 1508–1577*, AČ (jako pozn. 8) XXX, Praha 1913, s. 161–167; Jaroslav ŠŮLA, *Údolí horního toku Divoké Orlice a problematika jeho minulosti v literatuře*. Dosavadní stav a perspektivy dalšího bádání, Orlické hory a Podorlicko. Přírodou – Dějinami – Současností. Sborník vlastivědných prací 19, 2012–2013, s. 123–150.

¹⁰ Peucker, pol. Poniatów.

¹¹ Národní knihovna České republiky, oddělení rukopisů a starých tisků, rukopis XVII C 30, f. 196^v.

¹² Podrobněji Jaroslav ŠŮLA, *Počátky osídlení horního toku Divoké Orlice, Panorama Z přírody, historie a současnosti Orlických hor a podhůří* 8, 2000, s. 3–31; 9, 2001, s. 5–30; 10, 2002, s. 17–28; 11, 2003, s. 3–10; 12, 2004, s. 3–33; 13, 2005, s. 113–120; TÝŽ, *Pivovary a privilegia vesnických svobodných a dědičných rychet v Orlických horách, Kladsku a na severní Moravě, Orlické hory a Podorlicko. Přírodou – Dějinami – Současností. Sborník vlastivědných prací* 22, 2015–2016, s. 81–93; TÝŽ, *České osídlení Rokytnice v Orlických horách ve světle svědectví osobních a zeměpisných jmen do roku 1550*, *Český lid* 62, 1975, s. 158–165; TÝŽ, *Náboženský život v Bartoř/ůřovicích v Orlických horách a v jejich českém i kladském okolí koncem XVI. a na počátku XVII. století*, *Kladský sborník* 10, 2014, s. 27–51; TÝŽ, *Vznik Bartošovic (Bartouřovic), vesnice u Źamberka, Sborník prací východočeských archivů* 7, 1990, s. 33–45. Srov. též: Jan ŠKODA, *Objev dvojice dosud neznámých svědků počátků osídlení horního toku Divoké Orlice – díl I. grunťovní kniha Jadrné (Kerndorfu) 1591–1655, Orlické hory a Podorlicko. Přírodou – Dějinami – Současností. Časopis Muzea a galerie Orlických hor v Rychnově nad Kněžnou* 26, 2019, č. 1–2, s. 58–91; 27, 2020, č. 1–2, s. 53–94. Bratři Zikmund a Alexander Lickek z Rýzmburka na Borohrádku se roku 1557 dohadovali se Zdeňkem Źampachem z Potštejna na Źampachu o hranice panství od Bar-

Po jistou dobu se souběžně se sporem rokytnickým odvíjela časově mladší pře spojená s osobou Mikuláše z Bubna, majitele žambereckého panství. Jeho podstatou bylo opět území na levém břehu Divoké Orlice. K červenci 1577 jsme zpraveni o stížnosti Jana Hylebranta Licka a Mikuláše z Bubna vůči škodám které jim způsobují poddaní z Kladska těžbou dřeva a rybolovem v Orlici.¹³ Ostrý spor se neodvíjel pouze v byrokratické rovině. Provázely jej i zásahy žambereckého pána v terénu, jimiž mj. bránil ve splavování dřeva vytěženého v jím nárokováném území po řece do vnitrozemí. Spor byl rozřešen v roce 1588 před komorním soudem a na počátku roku následujícího, kdy byla levobřežní oblast za řekou uznána za součást Kladského hrabství.¹⁴

Pře o hraniční linii na hřebeni Orlických hor. Kromě dalších pří o průběh hranice Čech a hrabství, k nimž jsou dochována akta,¹⁵ si zvláštní pozornosti zasluhuje spor o určení hranice mezi panstvím Frymburk a Homole, jehož průběh dokládají především písemnosti uložené ve Státním archivu ve Vratislavi z let 1541–1636.¹⁶ Obsahová sdílnost pramenů dovoluje nahlédnout na průběh případu z více hledisek a využít jeho výzkumu k poodkrytí širších souvislostí, nikoliv toliko teritoriálních a regionálních. Kromě vyjasnění územní a mocenské dimenze sporu je díky povaze dochovaných dokumentů možné přiblížit rovněž zcela konkrétní fakta týkající se dobové praxe vytyčování, označování a udržování hranice. Početné výpovědi poddaných uchovaly údaje nejen o některých ilustrativních, leč podružných událostech, jež se podél hranice a uvnitř sporných území odehrály, nýbrž také svědectví o samotném vnímání existence hranice okolními obyvateli a o úloze individuální i kolektivní paměti pro její dlouho-

toušovského potoka k potoku řečenému Vidly (V. SCHULZ, Registra (jako pozn. 9), s. 268–274). K potoku Vidla August SEDLÁČEK, Snůška starých jmen, jak se nazývaly v Čechách řeky, potoky, hory a lesy, Praha 1920, s. 56.

¹³ Národní archiv Praha (dále jen NA Praha), Rg 97, f. 93^v. Budoucí badatele upozorňujeme na článek o pramenech Národního archivu k dějinám Kladska: Helena KLÍMOVÁ, Prameny k dějinám Kladska uložené v I. oddělení Státního ústředního archivu, Kladský sborník 2, 1998, s. 299–308.

¹⁴ Ke sporu podrobně J. ŠŮLA, Hraniční spor (jako pozn. 6). Dále ke sporu o hranice mezi panstvím Žamberk a Kladskem (1579–1661) NA Praha, Hraniční spisy (HS), sign. N 11, kart. č. 176; sign. N 50, kart. č. 182; NA Praha, DZV 64, f. B 17^v ad.; NA Praha, SM B 104/118, R 6/6–3, f. 84, 161–162; NA Praha, Komorní soud, Registra svědomí soudu komorního 1585–1593, f. 17. K dějinám žambereckého panství a jeho majitelům srov. A. SEDLÁČEK, Hrady II (jako pozn. 7), s. 92.

¹⁵ Obchůzky hranic v letech 1590–1636: NA Praha, HS, sign. N 12, kart. č. 176. Spory o hranice mezi panstvími Králíky, Mittelwalde a Rostoki (1593–1630): NA Praha, HS, sign. N 18, kart. č. 177; Ernst MICHALITSCHKE, Aus der Geschichte des Grulicher Ländchens und seiner Nachbargebiete in der Zeit bis zum Ende des 30jährigen Krieges, in: Franz Veith et al., Grulich. Heimatbuch des Grulicher Ländchens, Regensburg 1960, s. 123–141, zde s. 127.

¹⁶ Ke sporu mezi frymburským panstvím a Kladskem pro roky 1567–1615 srov. také NA Praha, HS, sign. N 20, kart. č. 178, jedná se však toliko o jednotliviny.

Obr. č. 1. Detail mapy sporného hraničního úseku mezi panstvími Frymburk v Čechách a Homole v Kladsku vytvořené Šimonem Podolským z Podolí roku 1615 – jižní část. Mapa orientovaná k západu schematicky vyznačuje jednotlivá česká panství ležící západně od toku Divoké Orlice a přiléhající ke Kladsku. Pozoruhodné je zanesení tenkých linií označujících již dříve korigované přesahy těchto panství za druhý břeh řeky, později uznané za hranici. Ve směru zprava doleva (zeměpisně od severu k jihu) na panství Frymburk navazuje panství Solnice (s vesnicí Kerndorf – Jadrná) na české straně. Následuje panství Rychnov nad Kněžnou, které sice nemá vyznačen zábor na levobřežní straně, avšak vykazuje ve svém prostoru ves Kronstadt – Kunštát s údajem o jejím vysazení Trčky na panovníkových pozemcích v rozporu s kupní smlouvou. Následující panství Rokytnice je označeno jménem bývalých majitelů Licků z Rýzmburka a v jeho přesahu za řeku Orlici je zanesena ves Peucker – Poniatów. Zachycený úsek uzavírá žamberecké panství označené jménem svých držitelů, Bubnů, se vsí Marienthal – Niemojów v prostoru levobřežního přesahu. – Národní archiv Praha, Sbirka map a plánů Národního archivu, i. č. 1473, sign. B-IX-13, Abriss der Terzskischer Granitz Strittigkeit. Foto Národní archiv Praha.

dobou fixaci. Současné je třeba mít na paměti, že prameny, o které se opírá poznání sporu, vznikly především v souvislosti s agendou kladské strany. Tato disproporce by mohla vychýlit interpretaci kauzy v otázce hledání „práva“ a „viny“, která však není – rovněž vzhledem k historickým skutečnostem v regionu – cílem studie.

Podobně jako u sporů o údolí Divoké Orlice lze i tento případ označit zeměpisně dle hlavního terénního útvaru, a to pomocí severní části horského hřebene Orlických hor s vrcholem *Vrchmezí* (1084 m n. m., německy *Hohe Mense*, polsky *Orlica*), neboť předmětem rozepře bylo překračování tohoto přírodního rozhraní.

Odborná literatura upozorňovala na délku sporu, který rámcově vymezovala lety 1541–1636, a na skutečnost, že se jednalo o poslední velkou hraniční při.¹⁷ Její samotný časový rozsah představuje významný faktor, díky němuž lze sledovat dochované údaje ve vztahu k obměnám protagonistů případu i k proměnám celkové situace v průběhu 16. století až po dobu třicetileté války. Pro při je charakteristické, že byla dominantně vedena příslušníky rodu Trčků z Lípy v roli majitelů panství na české straně a kladského hejtmana zastupujícího kladského hraběte, jímž byl po podstatnou část trvání sporu český panovník. Z roviny geografické, správní a právní tak otázky kauzy zřetelně přesahují do sféry tehdejších elit království, mezi něž Trčkové náleželi. Spor byl rozřešen po mnoha desetiletích až po „eliminaci“ protistrany, po pádu a vymření tohoto rodu po meči roku 1634. Trčkové nadto kromě hranice opočensko-frymburské krátkodobě vstupovali do styku s kladskou hranicí a hospodářskými zájmy krále prostřednictvím panství Rychnov nad Kněžnou, které držel Burian Trčka z Lípy († 1591) v letech 1577–1587.¹⁸

Stabilita a proměnlivost majetkové držby v hraniční oblasti. Již vlastnické poměry na obou stranách problematického hraničního úseku ukazují na jeden z faktorů, který pro dlouhodobé trvání sporu vytvářel podmínky. Zatímco na české straně existovala kontinuita držitelů panství, na kladském území byla majetková situace podstatně proměnlivější. V prvních desetiletích 16. století bylo frymburské panství v rukou Andělů z Ronovce, jejichž příslušník Achilles Anděl je před rokem 1534 prodal Janu Trčkovi z Lípy. Trčkové získané panství následně spojili s Opočenskem a zůstali jeho majiteli až do pádu rodu a faktického konce sporu. Tato stabilní situace a význam opočensko-frymburského území ve struktuře držav jednotlivých příslušníků rodu byly jistě příhodným východiskem k trvalým pokusům o získání kontroly nad územími, která byla mezi mnohými šlechtici na kladském pomezí považována za přirozenou

¹⁷ Jiří SLAVÍK, K poslednímu velkému hraničnímu sporu na česko-kladské hranici, Kladský sborník 5, 2003, s. 281–285.

¹⁸ Jednalo se zejména o dopady hospodářských aktivit rozvíjených na rychnovském panství vůči panovníkovým lesům. Při prodeji panství Burianu Trčkovi z Lípy si česká komora vyhradila lesní komplex mezi řekami Divokou Orlicí a Zdobnicí. Zvláštní zásah do oblasti panovníkových lesů představovala nově založená ves Kronstadt (česky Kunštát, dnes součást Orlického Záhoří) vzniklá přímo v údolí Divoké Orlice (NA Praha, HS, sign. N 12, kart. č. 176, f. 89r–97v).

nárokovou sféru – o údolí ležící východně pod hřebenem Orlických hor až po hory Bystřické.

Oproti tomu na opačné straně hranice byla situace zásadně rozkolísanější. Panství Homole¹⁹ se často stávalo předmětem zástav. V paměti tamních poddaných poskytujících v pozdějších desetiletích 16. století svědectví o průběhu hranice sahají některé zmínky až do éry saského rodu Kaufungů, kteří Homolsko získali osobou Hilpranta Kaufunga jako léno roku 1477 od kladského hraběte Jindřicha z Minsterberka.²⁰ Roku 1513 je prodali v té době držitelé Kladska Oldřichovi z Hardeka. Od něj panství roku 1534 koupili Žejdlíkové ze Šenfeldu, avšak již roku 1541 je od nich získal zástavní pán Kladského hrabství Jan z Pernštejna. Rovněž pernštejnské údobí nemělo delšího trvání, neb se Homolsko roku 1549 dostalo dalšímu zástavnímu držiteli Kladska knížeti Arnoštu Bavorskému. Obratem je propůjčil svému nemanželskému synovi Eustachovi, který dle německého jména tamního hradu užíval přídomku von Landfried/e. Po otcově smrti roku 1560 zamýšlel Homolsko prodat Arnoštu Gelhornovi ze Starého Grotkova, ale vzhledem k právním okolnostem nakonec panství předal dědici původního kladského zástavního pána Albrechtu Bavorskému.²¹ Následně panství připadlo českému králi. Panovník opět využil Homolska jako zástavu a roku 1570 je poskytl držiteli nedalekého Nového Města nad Metují Janovi ze Stubenberka, původem ze Štýrska, jehož syn Rudolf panství užíval přibližně do poloviny posledního desetiletí 16. století. Po sérii zástav setrvalo Homolsko až po rozřešení sledovaného sporu přímo v rukách českých králů a kladských hrabat.

Homolsko zjevně oslabovala periferizace. Tamní hrad v průběhu 16. století upadal stavebně i funkčně, postupně přestal být sídlem majitelů, správa panství se přesunula do městečka Dušníky. Kupříkladu stran Žejdlíků již dva doboví pozorovatelé postupného narůstání sporů ve výpovědích připomenuli, že „*pan Žejdlíc bydlel kdesi u Prahy*“, kde měl mít své majetky.²² Oproti tomu centrum Opočenska s hradem upraveným v zámek se postupně proměňovalo v rezidenční areál vrchnosti. Ačkoliv ta v Opočně nesídlila výlučně, bylo panství vždy v popředí zájmu trčkovského rodu

¹⁹ Opevněným sídlem vrchnosti panství Homole byl stejnojmenný hrad a ekonomickými tržními středisky městečka Dušníky (něm. Reinerz, později Bad-Reinerz, dnes pol. Duszniki-Zdrój) a Levín (původně patřící k Náchodu, něm. Lewin, dnes pol. Lewin Kłodzki); počet vsí příslušných k panství ve sledovaném období kolísal, jednalo se cca o více než tři desítky sídel.

²⁰ M. PERLBACH, Die Herren (jako pozn. 4).

²¹ NA Praha, České gubernium – guberniální listiny, Praha (0993–1526) 2172 a 2173, in: monasterium.net, URL <https://www.monasterium.net/mom/CZ-NA/CGL/2172/charter> a <https://www.monasterium.net/mom/CZ-NA/CGL/2173/charter> [cit. 17. 2. 2022]. Hans KAMMERMAYER, Herzog Ernst von Bayern (1500–1560). Geistlicher Landesfürst im Hochstift Passau, Erzstift Salzburg und der Grafschaft Glatz, München 2018, s. 394.

²² Archiwum Państwowe we Wrocławiu (dále jen APW), Hrabstwo Kłodzkie (dále jen HK), Sygnatura 28, Gränzstreitigkeiten zwischen der Kaiserlichen Herrschaft Hummel in der Grafschaft Glatz und des Hans Rudolf Trzka Herrschaft Opotschna und Frimburg in Böhmen, vol. I. 1541–1599, f. 138–139.

a zdejší sídlo bylo místem výkonu úřední správy a zejména řízení zintenzivňovaného hospodářského využívání okolního rozsáhlého panství. Nerovnováha poměrů na obou stranách hranice se zřetelně vchylovala ve prospěch české strany, pro niž vytvářela příležitosti k vyvíjení tlaku na oblasti za Vrchmezím. Ilustrativním dokladem formálního využití této disbalance českou stranou je dílčí dopis Viléma Trčky z Lípy († 1569) kladskému zemskému hejtmanu Kryštofu Muchkovi z Bukova z roku 1564. Trčka tehdy reagoval na situaci, kdy po smrti Arnošta Bavorského († 1560) nebyla jeho dědici a synovci Albrechtovi králem Ferdinandem I. ještě doplacena zástavní suma za hrabství. Ačkoliv byl opočenský pán s kladským hejtmánem dlouhodobě v kontaktu, opakovaně se v této fázi hraničního sporu dožadoval vysvětlení, zda je Muchek služebníkem císaře, nebo knížete Albrechta Bavorského, aby věděl, proti komu má bránit své území a své poddané.²³ Efektem zpochybnění hejtmanovy formální role bylo zpomalení prošetřování hraničních záležitostí.

Sporná hraniční linie a hospodářské pozadí sporů

Hřeben Orlických hor byl z kladské strany prosazován jako přírodně dané a zvyklostmi upevněné rozhraní Čech a Kladska a také obou panství. Linie, již usilovala kladská strana uchovat a fixovat, byla určena významnými a zřetelnými lokalitami. Hranici tvořila úvozová cesta směřující vzhůru od Levína na homolském panství, přičemž pozemky po pravé ruce v okolí vsi Lhoty²⁴ příslušely k Frymbursku a nalevo kolem vesnic Javornice²⁵ a Malého Jiříkovce²⁶ náležely k Homoli. První hraniční znamení představoval *Kamenný kříž* stojící u cesty stoupající z kladských Dušníků vzhůru do hor a vedoucí do české Olešnice (v Orlických horách). V mladších popisech hranice z let 1599 a 1615 byla jižním směrem uváděna lokalita *U barevného dolu*,²⁷ u níž se prosazované hranice odporných stran počínaly rozcházet. Pokračování homolské hranice následně označoval horský útvar *Kozí hřbet*²⁸ a dále nejvyšší hřeben hor pod do-

²³ APW, HK, Sygnatura 28, f. 203; H. KAMMERMAYER, Herzog (jako pozn. 21), s. 393–394.

²⁴ Srov. např. název (Neu) Lhota v I. vojenském mapování východně od Olešnice v Orlických horách.

²⁵ Něm. Jauernig, dnes pol. Jawornica.

²⁶ Něm. Klein Georgsdorf, dnes pol. Jerzykowice Małe.

²⁷ Mapa Šimona Podolského z Podolí uvádí v odpovídajících místech název Krappelgrundt (srov. pozn. 62).

²⁸ Kozí hřbety jsou útvarem východně od Olešnice táhnoucím se k dnešní státní hranici; v popisech homolských poddaných název identifikoval část hraničního prostoru mezi Olešnickou cestou z Dušníků a Vrchmezím.

bovým označením *Suchá hora* či *Dürrenberg*, jež prochází vrcholy nesoucími soudobé názvy Vrchmezi²⁹ a Šerlich. Z oblasti hřebene – Suché hory – hranice sestupovala k prameništi *Černého potoka* a následně podél jeho toku, který stéká z hor a vlévá se zprava do *Divoké Orlice*. Na počátku českou stranou zpochybňované linie stál uvedený umělý útvar kříže a na opačném konci byla hranice určena vodním tokem. Ani jeden z těchto krajních bodů nepředstavoval nepřekonatelnou překážku. Umělé znamení bylo možné snadno přemístit a především sama řeka Orlice nebyla ze strany některých českých pánů držících panství na jejím pravém břehu považována za hranici hrabství, jak ilustruje vzpomenuť houževnatý odpor Mikuláše z Bubna.³⁰ Jeho případ skončil až v závěru 80. let 16. století, což připomíná, že po půl století dokumentovaného trčkovského případu byla politika opočensko-frymburských pánů ovlivněna obecným přesvědčením některých příslušníků šlechtické obce Hradeckého kraje o nárocích na území na obou stranách říčního údolí.

Hraniční znamení. Morfologicky a hydrologicky vymezená hraniční linie prosazovaná kladskou stranou byla sice v úhrnu přehlednou, avšak s ohledem na rozsah území v horském, mnohdy lesnatém a především neosídleném terénu nikoliv funkčně postačující definicí, jež se navíc v denní praxi musela opírat o osobní zkušenost a tradované povědomí obyvatel obou sousedních území. Proto byla doplněna buď umělými, nebo jinými nápadnými a všeobecněji známými přírodními útvary, které měly plnit úlohu dalších stabilizačních bodů. Písemnosti k případu informují o řadě takových hraničních znamení. Prvním z nich byl již představený *Kamenný kříž*, který je zmiňován od počátků sporu. Ve sledu pomyslné obchůzky hranice od severu k jihu byl dalším znamením „*kříž na velikém buku*“ v území Kozího hřbetu. Dle shodných výpovědí měl být proveden na rozkaz Jiřího Žejdlice k vymezení proti Frymbursku, aby „*dáleji a veřejji v ty hory a lesy ukracovati jest zbraňoval a hájil*“.³¹ V prostoru hlavního hřebene, Suché hory – Dürrenbergu, se nacházel „*buk s vytesanou zubří hlavou*“. Srozmítná erbovní figura pocházela z dob zástavního držitele Kladska Jana z Pernštejna jako homolského pána (1541–1548) a měla být pořízena na pokyn kladského hejtmána Jana Proga (též Proje) z Velnic.³² Pozoruhodným hraničním místem, jež v rámci hřebene následovalo, byla jakási *jáma* (v německy psaných pramenech die Grube, též der

²⁹ Název Vrchomeze se v český psaném popisu trčkovské hranice z roku 1615 vztahuje na oblast Jezerních polí v Kladsku, tedy východně od současné hranice mezi Orlickými a Bystřickými horami: „... *nechavši těch jezer na pravé ruce přímo šli přes ty bažiny, jež Vrchomeze slovou*“ (NA Praha, DZV 189, D 12r, srov. A. SEDLÁČEK, Snůška (jako pozn. 12), s. 117–118).

³⁰ J. ŠŮLA, *Hraniční spor* (jako pozn. 6), s. 97–125.

³¹ Jedna ze zmínek spojující znamení se Žejdlicí datovaná rokem 1571 však tvrdí, že se tak stalo v době, kdy Frymburk náležel Andělům z Ronovce, což neodpovídá časovému sledu majetkových poměrů (APW, HK, Sygn. 28, f. 66).

³² Jan Prog (Hanuš Prog, Proj) byl kladským purkrabím a od roku 1537 kladským zemským hejtmánem.

Graben, das Grab), jejíž původ některým dobovým svědkům nebyl zřejmý, avšak která byla dle dalších jasných dokladů pozůstatkem místa provádění rituálu takzvané přísahy v hrobě (jámě) při stanovování hranic. Následujícím mezním útvarem byly dva kameny, jež byly popisovány jako pískovcové, „*jež sou samorostlý*“, resp. jako *Spitzensteine* (též „*Koppe zu den zweien Steinen*“).³³ Tato místa byla pravidelně ztotožňována v opakovaných výpovědích kladských poddaných. V pramenech je zachycen i údaj o „*orlu na tyči*“, který měl být umístěn přímo uprostřed Divoké Orlice na znamení pravé hranice.³⁴

Obnovování hraniční linie. Vyznačení hranice, zejména značkami provedenými v lesním porostu, mělo být pravidelně – ve svědectví z 80. let 16. století se objevuje údaj každoročně – obnovováno a fixováno při obchůzkách.³⁵ V řadě výpovědí, jež v průběhu postupujících dekád poskytli poddaní z kladské strany, je uchováno sdělení o praxi této pravidelné obnovy. V nedatovaném svědectví uvedl Georg Helwig z vesnice Rosenthal,³⁶ starý 78 let, kterak byla již na rozkaz knížete Arnošta hranice vyměřována provazem v úseku od údolí přes kamenný kříž, Dürrenberg a až k Orlici, a jak on sám, vypovídající svědek Helwig, tento provaz pomáhal držet.³⁷ Pravidelných objížděk a obnovování hranic se obvykle účastnil především představitel kladského lesmistrovského úřadu a jednotliví lesníci. Kladský hejtmán Kryštof Muchek z Bukova nechal v rámci opatření k upevňování homolské hranice na hřebeni hor vykácet průklesty, které byly později zaznamenány v úseku od kříže mezi Olešnicí a Dušníky podél hranice jižním směrem vzhůru k hřebeni.³⁸

Mezi desítkami výpovědí o dělicí linii obou území je sice v náznaku, avšak dostatečně zřetelně zmíněn též již uvedený rituál, který se odehrával na samém rozhraní obou správních území. Výše popsaná *jáma* byla místem přísahy svědčících poddaných. Původci pozdějších výpovědí se shodovali, že přísaha na pravost hranice probíhala přímo uvnitř tohoto útvaru, nadto v paměti dvou zpovídáných vytanula vzpomínka na vnější podobu onoho důležitého úkonu. Přísaha byla vykonána v bílé košili,

³³ Z většího množství popisů hraničního úseku a hraničních znamení je souvislý záznam kladsko-českých hranic k dispozici např. z roku 1571 (APW, HK, Sygn. 28, f. 63–73).

³⁴ Výpověď Bartela Sandmana z Dušníků roku 1626, který se odvolával na vyprávění svého otce (APW, HK, Sygn. 29, Gränzstreitigkeiten zwischen der Kaiserlichen Herrschaft Hummel in der Grafschaft Glatz und des Hans Rudolf Trzka Herrschaft Opotschna und Frimburg in Böhmen, vol. II. 1600–1636, f. 109).

³⁵ APW, HK, Sygn. 28, opisy zpráv císařských komisařů, 1587, f. 164–171 a Sygn. 29, f. 209 an.

³⁶ Dnes pol. Rózanka.

³⁷ APW, HK, Sygn. 29, f. 245 an (nejednotná paginace).

³⁸ NA Praha, DZV 173, M 30r.

respektive dle další vzpomínky s obnaženými hlavami a stehny.³⁹ Právě tak definoval místosudi Českého království Jakub Menšík z Menštejna⁴⁰ ve svém spise o hranicích a s nimi souvisejícím právu průběh jedné z fází mezního soudu, kdy byla vykopána jáma symbolizující hrob, do níž vstoupili svědci v oděvu sestávajícím pouze z košile. Tím měla být navozena připomínka okamžiku, kdy se bude každý smrtelník po svém skonu před tváří boží zpovídat ze svých skutků. Pojetí přísahy mělo symbolicky dodat rozřešování hraničních sporů nejvyšší závažnosti a pravdivou výpověď přítomných přispět ke spravedlivému závěru. Popsaný akt byl tedy v oblasti styku Hradecka a Kladska reálně praktikován. Přesnější datace, kdy se tak v námi sledovaném případě stalo či opakovaně dělo, však není možná.⁴¹

Hospodářské motivy českého průniku. První úkony stran řešení již existujícího sporu jsou uváděny k roku 1541, kdy měly být v dané záležitosti vyslechnuty na tři desítky svědků. Za dřívější počátek kauzy byl označen incident, jenž se měl příznačně odehrát právě v časech, kdy homolské panství řídil ustavený správce. Za jistou odměnu povolil blíže nejmenovanému majiteli frymburského panství z rodu Andělů z Ronovce, aby v homolském lese v horách nechal pálit vápno. Správce panství měl jednat bez vědomí svého pána hraběte Oldřicha z Hardeka, u nějž se toto svolení setkal s nevolí a který svého úředníka ze služby propustil. Rámcově lze tedy původ sporu ohraničit lety 1513–1534, jež představují průnik éry hardekovské a andělovské na obou panstvích. Ještě v této době měli oba majitelé při zamýšlené, leč neuskutečněné obhlídce hranic usilovat o určení jejich správného průběhu. Délku existence hraničního problému tím lze prodloužit před literaturou uváděný rok 1541, pro nějž jsou doloženy

³⁹ APW, HK, Sygn. 28, f. 1–15 a f. 313–315.

⁴⁰ K osobě Jakuba Menšíka z Menštejna a jeho dílu Marek STARÝ, Jakub Menšík z Menštejna, in: Školy, osobnosti, polemiky. Pocta Ladislavu Vojáčkovi k 65. narozeninám, red. Tomáš Gábriš – Ondřej Horák – Jaromír Tauchen, Brno 2017, s. 522–537.

⁴¹ V registrech výpovědí mezního soudu pokrývajících roky 1508–1577 se údaj o frymbursko-homolském sporu nevyskytuje. V. SCHULZ, Registra (jako pozn. 9). Spis Jakuba Menšíka z Menštejna *O mezích, hranicích, soudu a rozepři mezní i příslušenství jich v království českém* z roku 1600 k rituálu v rámci průběhu mezního soudu uvádí, že na pokyn purkrabího mají svědci sestoupit do vykopaného hrobu a tam na kříž „toliko v košilích, bosi a bez pasův; s odpátými obojký, s nepřikrytými hlavami, kleče přísahali“. Srov. Spisy právníké o právu českém v XVI-tém století, vyd. Hermenegild Jireček, Vídeň 1883, s. 148–205, cit. s. 178. V rámci moravského zemského práva (byť se česko-kladské hranice netýká) uvádí přísahu v hrobě též moravská právní *Kniha Drnovská* (Ctibor DRNOVSKÝ Z DRNOVIC, Kniha Drnovská, kritickými i věcnými poznámkami opatřenou vydal Vincenc Brandl, Brno 1868, s. LXXIV). K rituálu obsaženému v obou uvedených spisech a v kontextu fenoménu hranic v právních pramenech Dalibor JANIŠ – Jana ŠENKÝŘOVÁ, Hranice statků a pozemků: jejich zachycení v písemných (právních) pramenech, *Archaeologia historica* 29, 2004, s. 193–202. Srov. též Jan KAPRAS, Mezní přísaha v českém právu. Příspěvek k dějinám českých ordálů, *Sborník věd právních a státních* 15, 1915, s. 286–298. Jeden homolský poddaný v 17. století prohlásil, že dle starých osob měli údajně svědci přísahat v Orlici na to, že řeka je pravou hranicí (APW, HK, Sygn. 29, f. 107).

úkony směřující k řešení již vzniklé neshody. Rokem 1534, kdy na obou panstvích již působili noví páni, se konflikt dostal do dlouhé, stoleté fáze své existence, během níž však protagonisté obou stran již nebyli spojeni s původem případu. I tato skutečnost mohla posilovat přesvědčení o nároku na připoutávaná území a přispívat k vytrvalosti a neústupnosti české strany. Současně však předpokládáme, že tlak na prostor za hřebem Orlických hor a tokem Divoké Orlice nebyl vázán pouze na jeden konkrétní precedent a vyvěral ze snahy o kontrolu nad dlouhodobě vlastnický neurčeným teritoriem.

Území prvního doloženého záboru bylo vzhledem k účelu jeho využití označováno jako *Kalkengrund* či *Kalkgrunde* a těžba vápence a pálení vápna byla i v následujících desetiletích jednou z hlavních podstat expanze Opočenských vůči Homolsku. Zprávy o vápence se ve vleklém sporu vyskytují za různých okolností, potřeba pálení vápna však náležela k trvalým zájmům české strany. Činnost vápenné pece je v později činěných zmínkách přímo spojena se stavební činností na hradě Frymburku a s přestavbou Opočna na zámek.⁴² Do homolských lesů dále trčkovští poddaní pronikali, aby v nich pálili popel a uhlí, lámali kámen a těžili dřevo. Jsme mj. zpraveni o tom, že Vilém Trčka roku 1562 vyslal na císařské pozemky truhláře, aby pro něj těžili tzv. fládr.⁴³ Kladské pomezí bohaté na zvěř přirozeně skýtalo stálé příležitosti k tomu, aby se v rámci přeshraničních pútek expanzivní trčkovská strana obohacovala i na tomto živém přírodním bohatství. V písemnostech jsou uchovány časté zmínky o pátrání po původu daleko slyšitelné střelby v lesích, přičítané opočenským myslivcům, o škodách na zvěři, o nalézání zastřelených či „pokažených“ jelenů. Česká strana se hájila tvrzením, že byli zasaženi na jejím domovském území, odkud odběhli na císařskou stranu, kde padli a zhasli.⁴⁴ V červenci 1564 si byl kladský nejvyšší lesmistr jist tím, že trčkovský myslivec Tobiáš z Olešnice dopravil maso ze skoleného jelena na opočenský zámek.⁴⁵ Aby čeští lovci zvýšili své obohacování na zvěři, vábili jeleny z císařské

⁴² Jedna ze zpráv z 80. let 16. století jako účel existence vápenky zřízené českou stranou ve sporném úseku uvádí přímo výstavbu opočenského zámku. Jindy je doba stavebních aktivit při úpravách Opočna na zámek konkrétně vztahena na éru Viléma Trčky. Opis zprávy císařských komisařů ze 4. listopadu 1587 udává, že Burian, Jaroslav a Mikuláš Trčkové z Lipy nárokovali jisté sporné území a že vápenka mj. disponovala povolením hejtmána Žejdiců a Maxmiliána II. právě k výstavbě zámku v Opočně. Dále je doloženo, že vápenka byla v době, kdy byly kladské lesy ve správě lesmistra Kieslinga, stržena, jedna ze zmínek klade tento fakt do souvislosti s jejím vyhořením datovatelným cca do let 1592/1593. Trčkové měli následně připravovat její obnovení. K roku 1610 je uvedeno, že Trčka hodlá ve sporném úseku zříditi vápenku, a v roce 1616 je zmíněno, že česká strana kvůli využití vápenky začala ve sporných místech těžiti (APW, HK, Sygn. 28, f. 164–171 a f. 248–251; Sygn. 29, f. 22–24 a f. 61–70).

⁴³ APW, HK, Sygn. 28, f. 205–207.

⁴⁴ APW, HK, Sygn. 28, zpráva nejvyššího lesmistra Kladska o českých zásazích, 4. ledna 1588, f. 174–181.

⁴⁵ APW, HK, Sygn. 28, f. 256–263.

strany do příhodných míst na návnadu v podobě soli, kterou kladli a pohazovali, čemuž poškozená strana čelila tím, že ji nechávala lesními dělníky vyhrabávat a odnést.⁴⁶

Po pádu a konci rodu Trčků z Lípy shrnul v srpnu 1635 význam prostoru forstmistr Jakub Vondruš z Olešnice, „*hor panství frymburského a homolského dobře povědomý*“, který uvedené hospodářské aktivity české strany potvrdil včetně zmínky o lámání bílého mramoru, tedy synonymicky miněného vápence, a odkázal na jejich trvání „*za paměti lidské*“.⁴⁷ Ekonomickou motivaci homolsko-kladské strany ve vleklém sporu lze spojit především s ochranou zdrojů dřeva, jak také dokládá výzva císaře a krále Rudolfa II. kladskému hejtmanu Melchioru z Rechenberga z roku 1599 k co nejrychlejšímu rozřešení případu.⁴⁸ Dřevní hmota nezbytná pro kutnohorské doly a rovněž řadu dalších výrobních zařízení byla z kladských lesů splavována právě po Divoké Orlici do vnitrozemí.

Narušování hranice. Kromě precedentní oblasti prvotní vápenky jako dlouhodobého „*Strittstücku*“ podnikali majitelé, úředníci a poddaní českého panství další průběžné pokusy o průniky za hřeben Orlických hor. Z příslušných dokumentů již není možné přesně rekonstruovat, kdy byla která oblast ekonomicky zužitkovávána a označena novými hraničními znameními a po jak dlouhou dobu byla využívána. Jistě se tak dělo s kolísající intenzitou, mimo jiné v závislosti na průběžně se opakujících obchůzkách a komisionálních ohledáních hranic a pokusech kladského správního aparátu a české komory o zamezení expanze. Není důvod nepřikládat váhy vyjádření císařských komisařů z roku 1587, kteří referovali o tehdy postupujících trčkovských záborech slovy „*je länger, je weiter*“.⁴⁹ Konkrétní úkony, kterými byla hranice rozrušována, měly často pokoutný způsob provedení. Její změna vyžadovala manipulaci s některými z jejích hlavních a v obecném povědomí ustálených mezníků. Nadto byly v nárokováných úsecích vytvářeny značky nové, případně byla hranice směřována do obtížně průchodného terénu.

Hned v počátku úseku byl ještě v době, kdy byla obě sousední panství ovládána Anděly z Ronovce a Kaufungy,⁵⁰ přenesen kamenný kříž u cesty mezi Dušníky a Olešnicí směrem do údolí, tedy do kladského území. Za „*gratzer Bier*“ to provedli na české

⁴⁶ APW, HK, Sygn. 28, f. 302–304, 6. června 1596.

⁴⁷ Zpráva zdůrazňuje význam hraničních hor zejména pro těžbu dřeva, jehož bylo pro potřebu pivovaru každoročně těženo na tisíce sáhů a které bylo splavováno k Dobrušce (NA Praha, HS, sign. N 41, kart. č. 181, f. 4r–5v). Dolomitový mramor tvořící čočky ve svorech a svorových rulách se vyskytuje např. přímo v okolí Olešnice v Orlických horách u státní hranice (Josef KRATOCHVÍL, Topografická mineralogie Čech V, Praha 1962, s. 24).

⁴⁸ APW, HK, Sygn. 28, f. 360–362.

⁴⁹ APW, HK, Sygn. 28, f. 164–171.

⁵⁰ Incident je kladen ještě do doby Kaufungů na Homoli, tedy před rok 1513. Srov. M. PERLBACH, Die Herren (jako pozn. 4), s. 50 a např. APW, HK, Sygn. 28, svědectví Georga Rogela z 1571, f. 122–123.

straně přebývajících Urban Madička a starý kovář Hansel. U nepřenositelných znamení přikračovali čeští služebníci Trčků k jejich ničení, tedy nejčastěji k odsekávání a mycení hraničních stromů. Existuje rovněž údaj o tom, že Češi osekali horní část výše zmíněného špičatého kamene, který byl jedním z přírodních mezních útvarů. Zjevně se tedy snažili potlačit jeho nápadný tvar, který usnadňoval orientaci v terénu a jímž se obtiskoval do paměti obyvatel. Dle zprávy z roku 1563 chodili trčkovští lidé „časné a pozdě“ po horách a hledali značky a hraniční kameny.⁵¹ Panovalo dobové všeobecné mínění, že Češi měli odsekat zejména známou zubří hlavu na hřebeni. Z dalších zásahů je doloženo, kterak byl roku 1578 z popudu Buriana Trčky v rámci početných zásahů na kladskou stranu odsekán velmi starý zarostlý hraniční kříž, o němž doboví pamětníci soudili, že byl „*etlich hundert Jahr alt*“.⁵²

Vymezování českého záboru. Kladský hejtman Melchior z Rechenberga roku 1596 pregnantně formuloval, že zatímco císařská hranice je „*eine sichtige Grenze*“ a může být doložena svědectvími, trčkovská domnělá hranice je vyznačena jen novými značkami a vznikla v průběhu sporu.⁵³ Kromě destrukce starých znamení tedy musela česká strana usilovat také o to, aby její záboře byly v terénu vyznačeny. Tak jako byla stará znamení ničena, kácena či posunována, byla do stromů a kamenů tesána nová. Kladský zástavní pán Arnošt si stěžoval na Viléma Trčku mj. kvůli vytesávání nových křížů do kamenů.⁵⁴ Postupně se tak v krajině objevovala znamení, u nichž nebylo vždy zřejmé, zda se jedná o původní značení, nebo o nová vymezení. Lizy a kříži v lesním terénu byl označen dlouhý úsek Trčky prosazované hranice vedoucí od Jezerních polí (viz dále v textu) jižním směrem a končící u Divoké Orlice v místech, kde se jejího druhého břehu dotýkala hranice panství Frymburk a Solnice.

V případě zjištění nepravé značky reagovala homolská strana např. jejím zamažáním a obložním mechem, tedy jakýmsi zneplatněním.⁵⁵ Jsme zpraveni i o pátrání po znameních právě ze strany poddaných panství Homole v souvislosti s případem, kdy byl nalezený kříž ohledán a prozkoumán, aby mohla být ověřena jeho pravost. V roce 1563 úředně vyslané osoby usoudily, že jej nechali udělat trčkovští lidé teprve před třemi nebo čtyřmi lety – značka na jeho straně měla být docela nová.⁵⁶ Kupříkladu v 80. a 90. letech 16. století měly být udělány nové „neslýchané – skandální“ hranice a znamení. Při pokusu o tesání nového kamenného kříže byl téměř přichycen jeden z vyslaných Čechů, jehož homolští poddaní zaskočili. Jeho úmysly prozradil úprk, při němž na místě zanechal ležet nářadí – kladivo a majzlík, které byly jako usvědču-

⁵¹ APW, HK, Sygn. 29, f. 167.

⁵² APW, HK, Sygn. 29, f. 187.

⁵³ APW, HK, Sygn. 28, f. 293.

⁵⁴ APW, HK, Sygn. 29, f. 269.

⁵⁵ APW, HK, Sygn. 28, f. 104–105.

⁵⁶ APW, KH, Sygn. 29, f. 167.

jící důkaz doneseny do Dušníků tamnímu úředníku.⁵⁷ Kontrolu území nárokovaného českou stranou mohly v jistých úsecích znesnadňovat přírodní podmínky. Při jedné z obchůzek byla totiž v roce 1595 kladským lesmistrem, správcem homolského panství a několika osobami z Dušníků zaznamenána v oblasti Jezerních polí od Opočenských nově vytyčená hranice, jíž nebylo možno projít, nýbrž bylo třeba ji prolézt.⁵⁸

Rozsah sporné oblasti

Rozlohu českou stranou nárokovaných území, jež by byla po celé trvání případu univerzálně platná, nelze stanovit. Již autor dobrozdání o podstatě a vývoji sporu Georg Martin z Baldhoven ve svém hodnocení roku 1626 na prvním místě konstatoval, že výměra oblasti byla v průběhu času vykazována různě. Ačkoliv majitelé opočensko-frymburského panství spatřovali horizont svého zájmu v Bystřických horách, reálné využívání prostoru se v čase patrně lišilo. Hospodářsky intenzivně bylo využíváno okolí již vzpomenuté vápenky.⁵⁹ Označení *Kalkengrund* se vztahovalo na oblast severně od Vrchmezí, ležící na styku Frymburska a Homolska, a dále na navazující *Vápenný důl* (též *Na Vápenný*) na východních svazích Orlických hor směřujících do Kladska. Ve Vápenném dole se kromě vápenky nacházely také lomy na vápenec. Dle svědectví z počátku 17. století bylo okolí těchto zařízení následkem intenzivního pálení vápna odlesněno, a to na rozdíl od severní části údolí, oddělené potokem a náležející k Homoli. Druhou významnou lokalitou byla tzv. *Jezerní pole*, *Seefeldler*, rašelinistní oblast ležící na úbočí Bystřických hor, v níž pramení Divoká Orlice.⁶⁰ Právě v mís-

⁵⁷ APW, HK, Sygn. 28, f. 13. Na f. 105 je uvedena událost o trčkovském poddaném, který do kamene u Černého potoka tesal kříž (nejspíše nebyl míněn Černý potok stékající z Orlických hor jako pravostranný přítok Divoké Orlice). Mapa z roku 1615 kámen se zanechaným náradím zobrazuje hluboko na východním konci záboru za Jezerními poli v lokalitě U Sraženého kamene.

⁵⁸ APW, HK, Sygn. 29, f. 175 a Sygn. 28, f. 353–357.

⁵⁹ Též Kalkgrunde. Prostor Vápenného dolu a historické vápenky je bezpečně lokalizovatelný. Vápenka je při popisech hranice od severu k jihu uváděna jako místo před Dürrenbergem, v souvislosti s okolím Olešnice, v hlášení roku 1636 pak v pořadí procházených lokalit za Kozím hrbetem a před Dürrenbergem. Mapa z roku 1615 ji klade do prostoru na sever a severovýchodně od Vrchmezí do údolí na dnešní polské straně, jímž protéká Wapienny Potok vlévající se do Dušnické Bystřice. Existence lomu na vápenec a vápenky je doložena rovněž nedaleko Dušníků kolem roku 1580 (Franz ALBERT, *Die Etragnisse der Hummelherrschaft um 1580*, *Heimat Blätter. Zeitschrift des Vereines für Glatzer Heimatkunde* 1, 1930, s. 4–7; NA Praha, HS, sign. N 12, kart. č. 176, f. 163v).

⁶⁰ Seefeldler, později něm. Reinerzer Seefeldler, česky Jezerní pole. Dnes se v oblasti nachází rezervace Torfowisko pod Zieleńcem. K vymezení lokality jejím německým názvem Johann Adam Valentin WEIGEL, *Geographische, naturhistorische und technologische Beschreibung des souverainen Herzogthums Schlesien IV. Die Graffschaft Glatz*, Berlin 1801, s. 38–44. Jedná se o vodnatou rašelinistní údolní oblast mezi Orlickými a Bystřickými horami, mezi sídly Kaiserswalde

Obr. č. 2. Územní nároky Trčků z Lípy na počátku 17. století dle mapy Šimona Podolského a písemných pramenů. Legenda. Hranice prosazovaná homolskou stranou (1–6): 1. přenesený kamenný kříž u cesty z Olešnice do Dušníků. 2. buk s vytesanou zubří hlavou – pernštejnským erbovním znamením. 3. jáma-hrob, místo přísahy svědků mezního soudu. 4. Wießflecken. 5. dva špičaté kameny. 6. Černý potok. Hranice sporného území dle Trčků z Lípy (I–VI): I. prostor Barevného dolu / Krappelgrund. II. Vápenný důl. III. vápencové lomy a vápenice. IV. rokle Rejha. V. Jezerní pole / Seefelder. VI: Sražený kámen, prameniště „*Malé Orlice*“. Šrafovaně: oblast nárokováná opočensko-frymburskou stranou, z níž Trčkové ustoupili. – Rekonstrukční mapa Ondřeje Tikovského, kartografické zpracování Anna Čumlivská.

tech počátečního toku této řeky trčkovský zábor navázal na snahy jižněji ležících českých panství o připoutání území na jejím levém břehu.

Rozsah nárokovaného území je možno stanovit dle dvou zaznamenaných obchůzek iniciovaných Trčky v závěru 16. a na počátku 17. století.⁶¹ Jejich průběhu odpovídá dochovaná mapa Šimona Podolského z Podolí z roku 1615.⁶² Dle české strany hranice opouštěla v oblasti U Barevného dolu horský hřeben a sestupovala níže na východní svahy Orlických hor dále do Vápenného dolu, který byl rozdělen na severní část patřící k Homoli a jižní nárokovanou držiteli Frymburku a Opočna. Podél toku potůčku ve Vápenném dole zvaném Studený dosáhla hranice řeky Dušnické Bystřice, kde se stočila proti jejímu proudu k jihu a pokračovala k vodoteči s dobovým názvem Mostinský potok, stékající z východních straní Orlických hor, a pokračovala dále proti říčnímu proudu až k místu, kde se na pravém břehu otevíralo údolí, resp. rokle zvaná Rejha. Tímto terénním útvarem procházela hranice k Jezerním polím, které míjela severně podél Hořejšího jezera, jež mělo být dělicím útvarem, a pokračovala dále k východu. V těchto úsecích byla vymezena znameními na stromech a stáčela se vpravo, tedy jižním směrem, ke Sraženému kameni, místu uvedeného nálezu nástrojů k vysekání nových značek. Od něj následoval dlouhý úsek, jenž se postupně přibližoval k Divoké Orlici, s níž se stýkal na jejím levém břehu naproti vyústění hranice frymbursko-solnické určené potokem tehdy nazývaným Mezník.⁶³

Záznam obchůzky hranic z roku 1615 udává, že se dříve Jaroslav Trčka „*Jeho Milosti císařské pro pokoj, aby již dále do lesův a gruntův jeho saháno nebylo*“, vzdal části nárokovaného území, a sice východně od Divoké Orlice. Poddaní Václav Vančura a Vondra Myslivec si tehdy ještě vybavovali, jak jim ústně Jaroslav Trčka rozkazo-

(Lasówka) a Dušníky. Ve starých mapách nalezneme charakteristická jezera této lokality např. v mapách Kladska (pravděpodobně) Jonase Sculteta z roku 1625 (tzv. Aeluriova mapa) a Joana Blaeua podle Jonase Sculteta z roku 1641 (Vilém KRATOCHVÍL, Jezerní pole v Kladsku. Putování za pramenem Divoké Orlice, Panorama. Z přírody, historie a současnosti Orlických hor a podhůří 16, 2008, s. 25–37).

⁶¹ První obhlídku s komorníkem od úřadu desk zemských Janem Hollarem si vyžádal Kryštof Jaroslav Trčka a uskutečnila se roku 1599, druhá se zemským měřičem Šimonem Podolským se odehrála z popudu Jana Rudolfa Trčky roku 1615. Popis obou obchůzek byl vložen do desk zemských: NA Praha, DZV 173, M 30r–N 2r a DZV 189, D 10r–14r.

⁶² NA Praha, Sběrka map a plánů Národního archivu, i.č. 1473, sign. B–IX–13, Abriss der Terzskischer Granitz Strittigkeit.

⁶³ NA Praha, DZV 189, D 10r–14r. Úsek hranice od Sraženého kamene až k Orlici proti vyústění hraničního potoka Mezník mezi panstvím Frymburk a Solnice byl v popise konkretizován blíže neurčenými lokalitami s názvy potok Němkyně, Brusná skála a potok Votice. Hranice mezi panstvím Frymburk a Solnice jsou popsány s využitím zpráv z roku 1584 a 1585 v článku: Josef DOSTÁL, Procházka v horách Orlických v XVI. století, Od kladského pomezí. Vlastivědný sborník pro okresy Broumov, Náchod, Nové Město nad Met., Trutnov a přilehlé okresy menšinové 14, 1936–37, č. 3–4 (listopad–prosinec), s. 17–20, č. 5–6 (leden–únor), s. 33–35.

val, „aby již dále za tou Vorlicí těm lesům pokoj dali, tam zvěři nestříleli, žádnému dříví neprodávali. A od toho času páni Trčkové v ty lesy nevkráčovali, ani poddaní jejich jich více neopatrovali“.⁶⁴ Mapa zemského měřiče, jež byla výsledkem obchůzky roku 1615, udává jako dobu změny Trčky prosazovaných hranic letopočet 1596. Novou hranicí v této oblasti se od Sraženeho kamene stala jedna ze zdrojnic Divoké Orlice a dále její tok pod Jezerními poli až po soutok s Černým potokem. Císařští komisaři, podávající roku 1615 zprávu o záboru Jana Rudolfa Trčky, jenž odpovídal takto pozměněným hranicím, určili jeho obvod délkou 3 mil.⁶⁵ Tento ústupek Trčků zohledňoval nedlouho předtím nastolené hraniční poměry mezi jižněji ležícími panstvími a Kladskem, kdy se řeka Divoká Orlice stala dělicí linií.

Konfliktní zóny a momenty. V popsáných prostorech se v průběhu desetiletí potkávaly zájmy a politiky obou stran. Nejen při cílených kontrolních obchůzkách, nýbrž též při zcela všedním hospodářském provozu a životě vznikalo na styku obou celků konfliktní pole. V určitých dobách přecházelo existující napětí do otevřených střetů, které prostor hranice proměňovaly v rizikové pásmo. Opakovaně v něm docházelo k zájímání poddaných, které druhá ze stran považovala za kořistníky ve svém teritoriu. Nepřímé zprávy z výpovědí svědků kladou praxi zájímání poddaných překročívších hranici až do dob Kaufungů, kteří již tehdy měli bránit Frymburským v neoprávněných zásazích, v odvážení dřeva, a takové přestupky trestat jímáním provinilců. Podobně hrozilo zadržení i homolským poddaným, kteří byli dopravováni na hrad Frymburk již za Andělů z Ronovce a později za držby Trčků.⁶⁶

⁶⁴ NA Praha, DZV 189, D 13r.

⁶⁵ Různorodost kvantifikovaného vymezení teritoriální podstaty kauzy je doložena následujícími údaji: V listopadu 1571 zjistili císařští komisaři, že Trčkou přivlastněné území má „kolem a kolem“ 19 320 sáhů. Kladský hejtman Muchek psal císaři, že oblast má délku dobré půldruhé míle a šířku na jistých místech půl míle, avšak délka měla dle jeho mínění být mnohem větší. Z roku 1575 pochází údaj, dle něž činí délka 80 provazců a šířka všude kolem 80 provazců, což představovalo 6400 sáhů. O tři roky později byl zásah v oblasti Orlice přiblížen údajem 3 mil délky. V letech 1580, 1582 a 1590 lesmistr Kiesling uvedl, že zcizené území má 460 provazců (po 42 látrech a látro po 3 loktech), což dle vyměření komisařů činí 19 320 sáhů. Na podzim roku 1595 hlásil Valten Langen české komoře, že v předešlých měsících byly v císařských lesích udělány nové značky. Jimi vytýčená hranice by obsáhla území, jímž by bylo z císařského k Trčkům připojeno to nejlepší z hor na dřevo a zvěř, mající kolem dokola 5 mil délky až ke kladskobystřickému kraji. Tyto zábohy hodnotil jako dosud nejrozsáhlejší. Ve stejném roce měl mít zábor šíři 1,25 míle a délku 2,5 míle (APW, HK, Sygn. 28, f. 103 a Sygn. 29, f. 171, 174–175, 183–184. NA Praha, HS, sign. N 12, kart. č. 176, f. 110–112). Mapa Šimona Podolského přesně odpovídá popisu obchůzky zaznamenané v deskách zemských. Srov. zprávu Šimona Podolského z obchůzky roku 1608: APW, HK, Sygn. 29, f. 11–16.

⁶⁶ Ve svědeckých výpovědích homolských poddaných se kromě zmínek o zájímání nalézá také údaj o rozkazu ke střelbě po Čechách, kteří měli páchat škody. Jedná se však až o pozdní výpověď ze 17. století opřenou o vyprávění otce, praotce a mnoha dalších starých osob. Dle ní měl „pán z Pernštejna“ rozkázat původce škod „fangen oder todt schiessen“ (APW, HK, Sygn. 28, f. 8, 10, 13 a f. 21, 22, 28 a Sygn. 29, f. 105).

Z pozdějšího období v pramenech vystávají konkrétní postihované přestupky. Kladský hejtman Kryštof Muchek z Bukova nechal v roce 1562 zajmout tesaře Viléma Trčky z Lípy a na Veliši, kteří se vypravili pro fládr do míst, která byla dle hejtmanova mínění císařskými pozemky. Pokácené dřevo jim bylo zabaveno a trčkovští poddaní zajištění a dopraveni do Kladska. Stejného roku zastihli pro změnu v trčkovských lesích čeští poddaní ženy z Dušníků. Zabavili jim „škodu“, kterou měly provést na majetku jejich pána, a dopravili je na Frymburk, odkud byly propuštěny na rukojemství dušnických sousedů. O dva roky později byl u vápenice „u zlatého dolu“ zajat a odveden do Dušníků Trčkův poddaný Matějek Brožů s pacholky s odkazem na císařské nařízení, aby hejtman „žádnému v grunty a hory k hrabství kladskému ukazovati a sáhati nedopouštěl.“ Vilém Trčka obratem kladskému hejtmanu připomenul případ roku 1562 a požadoval, aby se v jím ohlášeném termínu na Frymburk doslavily dříve zadržené osoby, jinak bude obstaráním právem usilovat o sjednanou záruku 200 kgč.⁶⁷ Se zadržováním poddaných překračujících hranici souvisí i výpověď homolského poddaného Matějka Kostelníků z Levína, který si léta 1577 vybavil v paměti, kterak „*Vinkláta vzali na Homoli a Petrova Kubu*“. Cestou do Olešnice tehdy o případu rozprávěl se svým bratrem a Matějkem Starým, který věc komentoval slovy: „*Milý Bože, proč oni tam chodí a vědí dobře, že tam jich nejmí. Že jest z voný strany německý a co z této strany, to našeho pána.*“⁶⁸

Pokud nedošlo přímo na zadržení a uvěznění, hrozilo osobám vyvíjejícím aktivity ve sporném úseku zmaření jejich úsilí zabavením produktů. V 80. letech 16. století zamýšlel Dominic Schirer, mistr sklářské huti z Kačerova ležícího na české straně na rychnovském panství, pálit více popela, a požádal proto kladského lesmistra Jacoba Kieslinga o vhodné místo. Byl mu však vykázan prostor ve sporném úseku, který si nárokovali myslivci náležející pod opočenskou správu. Výsledkem nastalé kolize bylo Schirerovo přepadení a oloupení o popel. Poškozený se roku 1589 podívoval, že mu kladský lesmistr, jemuž přislíbil odvádět poplatky ze své činnosti a pod jehož správou chtěl nadále setrvat, určil právě tuto problematickou oblast. Žádal jej, aby zasáhl u opočenského hejtmana a aby jej vyzval k navrácení popela a především k upuštění od dalších výpadů. Soudě dle další dochované zprávy však pro něj klid nenastal.⁶⁹

Obavy vzbuzovala sama skutečnost, že se v terénu pohybovaly ozbrojené osoby. Za situace, kdy hranice zůstávala nevyjasněna a nezabezpečena autoritativním rozhodnutím, jež by uznaly obě strany, se do nejistého prostoru mnozí neodvažovali vstupovat. Ve zprávě o obtížích v císařských lesích sdělil roku 1582 nejvyšší mincmistr Vilém z Oprštorfu české komoře, že se lesníci a myslivci nemohou bezpečně vydávat do lesů. Své hodnocení situace podložil líčením případu forstknechta homolského pan-

⁶⁷ APW, HK, Sygn. 28, f. 38–39, 40–41, 45–47, 48–50, 51–52, 56–57.

⁶⁸ NA Praha, HS, sign. N 12, kart. č. 176, f. 98v.

⁶⁹ APW, HK, Sygn. 28, f. 198.

ství, který zmizel v lesích a o němž od té doby nebylo žádných zpráv. Jelikož na jiného lesníka bylo střeleno, usuzoval, že pohřešovaný musel být zastřelen. Popsal, že se do hor vydávali Češi ve skupinkách po čtyřech pěti lidech ozbrojeni dlouhými puškami a vstupovali nejen do sporné oblasti, nýbrž také na císařské území, které předmětem sporu není. Lidé se proto dle jeho mínění nechtěli nechávat najímat k práci v císařských lesích, neboť si nemohli být jisti tělem ani životem.⁷⁰ Další zprávy hovoří až o 40 a 200 ozbrojených osobách.

Symbolickým vyjádřením napětí vládnoucího v krajině bylo znamení, jež bylo shledáno roku 1595 uprostřed jedné cesty. Jednalo se totiž o šibenici („*Galgen, Spieß und Pfahl*“). Krajně neobvyklý objekt svou přenesenou symbolickou řečí expresivně vyjadřoval sebevědomí svých původců a posměch a pohrdání protistranou. Takový výklad smyslu vztyčené šibenice podal již Georg Martin z Baldhoven, který roku 1626 připravil rozbor případu pro císařova syna, uherského krále a kladského hraběte Ferdinanda III. Ve svém dobrozdání vyhodnotil, že znamení bylo vztyčeno k vyjádření zvláštního despektu vůči císařským úředníkům a poddaným.⁷¹ Doklad o vzniku takto pojetého posměšného a k zastrašení sloužícího znamení poodkrývá tehdejší sebevnímání trčkovské strany, která se nerozpakovala nanejvýš explicitně hrozit Homolským, tedy území spojenému s panovníkovými zájmy. Přítomnost šibenice v krajině opředené zprávami o faktických či domnělých střetech se bezpochyby u mnohých neměla psychologickým účinkem.

V pramenech se objevují další zmínky o zjištěné atmosféře, které potvrzují, že stav nebezpečí nebyl epizodním jevem. Na počátku roku 1596 ohlásili lesní úředníci do Kladska střelbu trčkovských lidí v císařských horách. Své sdělení dokreslili příběhem o údajném vyjádření – dle nich zlořečeného – Trčkova myslivce Tobiaše Vančury z Olešnice o tom, kterak mají v úmyslu zastřelit císařského forstknechta, zkrřížil-li by jim cestu.⁷² Naopak příkladem, kdy zbraně mířily na českou stranu, budiž střelba císařského forstknechta na trčkovského myslivce, „starého Vondru“, který byl zasažen do horních zad, avšak přežil.⁷³

Rovněž některé kontakty v rámci pokusů o styk a jednání obou stran nebyly prosty napětí. K roku 1596 informoval kladský lesmistr Valten Langen, že při pokusu doručit Vilému († po 1596) a Kryštofu Jaroslavovi († 1601) Trčkům císařský dopis na opočenský zámek musel zaopatřit své lesníky a hajné puškami, a to vzhledem k opočenskému hejtmanovi, jímž tehdy byl Vilém Vostrovský ze Skalky. Langen jej hodnotil jako osobu velmi „*gerifert*“, tedy rozumějme hájící zájmy své vrchnosti všemi pro-

⁷⁰ APW, HK, Sygn. 28, f. 153–155.

⁷¹ APW, HK, Sygn. 29, f. 187–188 a Sygn. 28, f. 106.

⁷² APW, HK, Sygn. 28, f. 252–255.

⁷³ Mělo se stát za lesmistra Jacoba Kieslinga v době, kdy trčkovští myslivci pronikali hluboko do císařského území (APW, HK, Sygn. 29, f. 213).

středky. Kladský úředník tak dle své zkušenosti vyhodnotil jako žádoucí doprovodit jinak prostý úkon bezpečnostním opatřením.⁷⁴

Cesty k řešení

Kontakty, jednání, komise. Ilustrace kontaktů úředního aparátu obou stran obrací naši pozornost k osobám, které do případu vstupovaly, a postupům, jimiž spor řešily či řešit zamýšlely. Snahou kladské strany bylo dosáhnout smírného jednání v terénu při společné objížděce hranic s opočenskou vrchností. Tento postup však nevedl k výsledku. Opakovaně proto byla panovníkem ustavována komise, která měla dosáhnout rozhodnutí. Při výkonu jejího poslání pak bývali přítomni početní svědci z řad poddaných, kteří s využitím své i tradované kolektivní paměti o průběhu hranice vypovídali. V obou případech bylo základním limitem akceschopnosti samo praktické zajištění společné přítomnosti exponovaných osob v terénu. Důvodem byl jednak čas nutný k výměně korespondence, hledání termínů a organizaci a také samotné prostředí hor, které nebyly v dlouhém údobí roku vůbec přístupné.

Je poučné sledovat tato úskalí provázející praxi příprav a průběhu jednání. Představovaly je okolnosti individuálně volní, objektivní, významné i docela prosté. Ve svém prolínání však přispívaly ke zpomalování hledání řešení a udržování statu quo. Vilém Trčka a kladský hejtman Kryštof Muchek z Bukova roku 1562 zamýšleli společné setkání, aby obhlédli místo zajetí českých truhlářů. Hledání shody o vhodném dni, v němž by se zrána sjeli u kříže nad Dušníky, si žádalo opakovanou cestu posílů mezi Kladskem a Opočnem. Trčka obhlídku sám inicioval dopisem vypraveným 1. července, načež kladský hejtman záměr přijal a navrhl setkání kolem památky rozeslání apoštolů, neboť pro nepřítomnost kancléře nemůže dříve odjet z Kladska. Trčka mu však sdělil, že není zvykem na tento den „*na taková místa vyjížděti*“ a navrhl setkání na den následující. Hejtman Muchek v odpovědi potvrdil svůj souhlas s úmyslem, avšak omluvil se sdělením, že zapomenul na již naplánovanou povinnost svého úřadu, kterou mu připomenul kancléř. Další návrh měl tedy učinit opět opočenský pan Trčka. Složitě domlouvaná obhlídka hranice se nakonec uskutečnila.⁷⁵ Když v roce 1588 jednali o pochůzce po hranici kladský lesmistr Jacob Kiesling a Jaroslav Trčka, ujednaný termín nejprve ohrozil nejistý zdravotní stav kladského úředníka, který opočenskému hejtmanu Václavovi Fraysmutovi z Železné svěřil, že si nechal pouštět žilou, a nakonec jej zhatil císařský úkol, pro nějž musel odjet z Kladska. Hledání termínu tedy počalo nanovo a Jaroslava Trčka záhy zemřel, čímž se na Opočensku změnily poměry.⁷⁶

⁷⁴ APW, HK, Sygn. 28, f. 353–357.

⁷⁵ APW, HK, Sygn. 28, f. 36, 38–39, 40–41, 42–43 a Sygn. 29, f. 238–240.

⁷⁶ APW, HK, Sygn. 28, f. 193–194 a 195–196.

Následně se mohl hejtman panství při žádostech o reakce na podněty kladské správy ke společnému objetí hranice odvolávat na potřebu vyjádření poručníků dědiců zesnulého Trčky.⁷⁷

O řád vyšší důvody podvazovaly konání hraničních komisí. S cílem rychle ukončit projednání sporné záležitosti nařídil Rudolf II. roku 1593 komisi, svou účast však Vilém Trčka omluvil poukazem na cestu do Konstantinopole a požádal o odklad řízení do svého návratu. Žádosti bylo vyhověno, měl se však zdržet aktivit ve sporném území. Brzy se však ukázalo, že mezitím v terénu opět vyvíjeli činnost jeho lidé.⁷⁸ Příčinou odkladu jednání hraniční komise roku 1596 bylo protahující se zasedání zemského sněmu. Kryštof Jaroslav Trčka za sebe i bratra Viléma tehdy shrnul zmarněné organizační přípravy své strany. „*I ačkoliv sem dosti pracně jak sám, tak také shledávši sobě pány a přátele své, k témuž dni v též místo najíti se dáti chtěl a to, co by mně za potřebného bylo, od sebe přednésti dáti, ale poněvadž pak nyní z toho schází, toho tu, kdež náleží, přednésti nepominu*“.⁷⁹ Konečně o čtyři dekády později jedna z významných postav kraje a doby, častolovický pán Otto z Oprštorfu, v samém finále sporu v září 1636 odřekl svou účast v komisi vzhledem k úmrtí nejmladší dcery a onemocnění většiny služebnictva.⁸⁰

Překážky, jež v klimaticky drsnějším kraji kladla do cesty příroda, dokládají obtíže s přípravami jednání komise v roce 1616, neb tehdy v únoru kladští lesní úředníci žádali českou komoru o odklad příjezdu komisařů až do doby, kdy sejde sníh a až dokončí odvoz vytěženého dřeva. Omezení daná přírodou se zde mísila s praktickou potřebou hospodářského roku. Poukázání na sníh jako překážku bylo činěno častěji, např. při stanovení období mezi Velikonocemi a svatodušními svátky jako prvního bezpečného intervalu pro obhlédnutí hor po zimním období, kdy se oblast opět stávala přístupnou.⁸¹

Pohyb komise a často i početných doprovodných svědků krajem si žádal nejen průnik termínové shody hlavních aktérů a příhodných klimatických podmínek. Při přípravě komise v létě 1596 se kladský hejtman Melchior z Rechenberga snažil zajistit průchod sousedícím solnickým panstvím Vlkavovských z Vlkavova, neboť přesuny nebylo možné zajistit pouze v rámci císařského teritoria.⁸² Pozoruhodným nahlédnutím do taktického uvažování při plánování itineráře obhlídky hranic je doporučení téhož úředníka z počátku stejného roku, aby komise namísto u kamenného kříže započala obhlídku v údolí u Kunštátu. Právě tam řeka Orlice tvořila hranici, za níž již byla

⁷⁷ APW, HK, Sygn. 28, f. 199–202.

⁷⁸ APW, HK, Sygn. 28, f. 245–247 a 248–251.

⁷⁹ APW, HK, Sygn. 28, f. 283–284.

⁸⁰ APW, HK, Sygn. 29, f. 154–156.

⁸¹ APW, HK, Sygn. 29, f. 77–80 a Sygn. 28, f. 360–362.

⁸² APW, HK, Sygn. 28, f. 313–315.

Obr. č. 3. Detail mapy sporného hraničního úseku mezi panstvím Frymburk v Čechách a Homole v Kladsku vytvořené Simonem Podolským z Podolí roku 1615 – severní část se zakreslením sporného území. Orientovaná k západu. Světle růžová barva označuje panství Frymburk, bledě modrá vymezuje sporný úsek po dílčí korekci nároků a ustoupení z prostoru za řekou Orlicí (lesnatý úsek s obloukovitě vyznačenou hranicí). Okrová barva představuje panství Homole a Kladsko. – Národní archiv Praha, Sbírka map a plánů Národního archivu, i. č. 1473, sign. B-IX-13, Abriss der Terzskischer Granitz Strittigkeit. Foto Národní archiv Praha.

uznána na jiných sporných místech níže po svém toku, a samotná ves představovala problematické nové osídlení v areálu panovníkových lesů.⁸³

Komise byly k prošetření hraničního případu připravovány a ustavovány častěji. Aktivita k jejich jmenování, přípravám šetření a zprávy jejich členů jsou zaznamenány k létům 1564, 1571, 1572, 1587, 1593, 1596, 1599, 1615, 1616 a 1636. Úlohou komisaře v hraničním sporu byly pověřovány osoby znalé kladského prostředí, avšak nejenom ony. Císař a král Rudolf II. jmenoval roku 1608 osoby z Hradecka a Kladska s odůvodněním, že se jedná o spor mezi Čechami a hrabstvím.⁸⁴ Na počátku 17. století byl ke komisím vyslán rovněž zemský měřič Šimon Podolský z Podolí, který roku 1608 přímo v terénu prováděl zaměřování a získané údaje převedl do mapy pojednávaného území. Se stejným úkolem byl na kladské pomezí vyslán roku 1615, neboť předchozí plán byl svého času založen u císaře Rudolfa II. Jeho nástupce Jan Vilimovský z Lichtenburku byl ke stejnému úkolu povolán v samém závěru kauzy v rámci posledního terénního šetření.⁸⁵ Je rovněž doloženo, že hledání řešení se měl roku 1616 účastnit Martin Fruwein z Podolí, jenž byl za tímto účelem očekáván v Kladsku.⁸⁶

Z kladského pohledu bylo rovněž třeba připravit se v rámci komise na úřední kontakt dvou jazykových oblastí. Alespoň tak jsme zpraveni o březnovém úkolu roku 1616 pro lesní úředníky hrabství, kteří měli k pochůzce u hranic vyslat osobu vládnoucí českou řečí, „*sonderlich auch der Rechte und Gebrauche*“.⁸⁷ Avšak trčkovský při-

⁸³ APW, HK, Sygn. 28, f. 289–301. V tomto kontextu byl opět zmiňován význam dřeva pro kutnohorské doly.

⁸⁴ Roku 1587 vykonali obhlídku co komisaři: Wolfgang Seeauer, císařský lesmistr v Hallstattu a Ischlu, Tobias Schaffner, císařský buchhaltér v Kutné Hoře, a Jacob Kiesling, kladský lesmistr, k nimž se ve zpětném hlášení o stavu věci připojil ještě George Brandtner, holzmeister při Salcburku; roku 1596: Karel z Vartenberka, pán z Oprštorfu, kladský hejtman Melchior z Rechenberga, Jindřich Ratschin, David Tschirnhaus a Franz Syndicus (písař) v Kladsku; 1608: Bartoloměj z Valdštejna na Vlčicích, císařský kraječ Oto Štos z Kounic a na Starých Bucích, kladský hejtman Mikuláš z Gerštorfu a Malšvic, na Rokytovci a Velkých Horkách, císařský mundšenk Fridrich z Falkenheinu a na Korytově, Hans Mosch z Arnsdorfu (Arnoltova), Myslibor Bořek Hamza ze Zábědovic a na Světí, Pankrác Freund zu Neudeck a úředník buchhaltérie české komory Konrád Škréta ze Závorič. Roku 1636 byli za členy poslední komise navrženi Georg Fridrich svobodný pán von Stauding, David Johann Ditrich, kladský hejtman Johann Arbogast z Annenberga, hejtmané Hradeckého kraje Otto z Oprštorfu (z jednání se omluvil) a Mikuláš Talácko, hejtman panství Pardubice Jan Purkart Kordule ze Sloupna, císařský služebník a zemský měřič Jan Vilimovský z Lichtenburku (APW, HK, Sygn. 28, f. 164–171, 308–312; Sygn. 29, f. 1–4, 135–136, 137–138 a 145–147).

⁸⁵ Šimon Podolský z Podolí (1600–1617), Jan Vilimovský z Lichtenburku (1617–1648). Srov. Marek STARÝ, Hranice v činnosti zemských měřičů doby předbělohorské, in: Dny práva 2019. Days of Law 2019, Část V. Hranice – spolupráce, spory, přesaňy, red. Ladislav Vojáček – Pavel Salák – Jiří Valdhans, Brno 2020, s. 169–188; APW, HK, Sygn. 29, f. 11–16 a f. 44–46.

⁸⁶ APW, HK, Sygn. 29, f. 81–84 a f. 95–97.

⁸⁷ APW, HK, Sygn. 29, f. 75.

pad nemusel být jediným důvodem sjíždění se komisařů a shánění svědků na sporná místa, jako například roku 1596, kdy se komise měla po obhlédnutí frymbursko-opočenských hranic dále věnovat linii dělicí Homolsko od Náchodska náležejícího Smiřickým.⁸⁸ Na informaci o plánované komisi jindy reagoval i vatislavský biskup Karel Habsburský, jehož nízké knížectví sousedilo s Kladskem. Ke komisi chtěl vyslat pozorovatele, aby posoudili, zda se něco z její agendy může týkat i jejich pána.⁸⁹

Svědkové a úloha paměti. O efektivitě komise výmluvně vypovídá jedna z poznámek ve vzniklých písemnostech, dle níž bylo v bubnovském sporu svoláno plno komisí, vynaloženo mnoho peněz „*ohne Frucht*“, až konečně byli předvoláni svědkové.⁹⁰ Právě o svědectví poddaných povolávaných ve významných počtech přímo ke hranici, do Dušníků či do Kladska, se opíral oficiální posuzovací a rozsuzovací proces, který byl opakovaně obnovován. Zaznamenané výpovědi obsahovaly důležitá sdělení o praxi užívání jednotlivých hraničních oblastí. Pro historika uchovávají cenné detaily nejen o obyvatelích obou sousedních panství a jejich životě, leč také o tom, jak oni sami vnímali realie svého světa a jaké skutečnosti zůstávaly v jejich vlastním nebo generačně předávaném povědomí.

V dochovaných dokumentech se jednalo o obyvatele z německé i české části homolského panství přiléhající k hranici, o radní z Dušníků či správce panství.⁹¹ O svědectví poddaných českých pánů z opačné strany hranice máme nepoměrně méně zpráv. Váha obsahu výpovědí byla založena především na hloubce dosahu vyjevované paměti. Vypovídající se kromě svých případných zkušeností dovolávali vyprávění otců, starých osob, eventuálně příslušníků ještě dalších generací. Jakkoliv je třeba brát údaje o jejich věku s rezervou, je zřejmé, že časté udávání vysokého stáří osmdesáti, devadesáti či sta a více let signalizuje poskytovatele sdělení, jež odrážela poměry pokračující tehdy živou fází sporu a nejednou i úředně zachycenou dobu celého případu. Ve sdělovaných faktech se tak v početných případech zrcadlí realita závěru 15. a počátku 16. století. Při ošemetnosti uváděných osobních údajů o věku je nápovědou k vytyčování časové osy této paměti konkrétní údaj o „starém Kaufungovi“, s nímž se měl setkat otec svědka Georga Lengfeldta z Hrdloňova,⁹² když byl za mladých let v rámci služby u dvora v Friedersdorfu⁹³ vyslán na homolský hrad pro sůl. Označením „starý“

⁸⁸ APW, HK, Sygn. 28, f. 345–347.

⁸⁹ APW, HK, Sygn. 29, f. 85–86.

⁹⁰ APW, HK, Sygn. 28, f. 331.

⁹¹ Své výpovědi poskytli obyvatelé z Dušníků, Levína, Křižanova, Jarkova, Klenova, Jiřikovic, Provodova, Ostašova, Friedersdorfu, Dankova, Tasova, Ředče, Hartý, Javornice, Haléřova, Hrdloňova, Rosenthalu, Polče a dalších v závislosti na mobilitě svědků v průběhu života a dle toho, zda se příslušné šetření týkalo také dalších oblastí Kladska.

⁹² Něm. Keulendorf, Keilendorf, dnes. pol. Kulin Klodzki.

⁹³ Loužnice či Lužnice u Dušníků, dnes pol. Łężyce.

byl jistě míněn Hilprant z Kaufungu († 1497–1499), který měl tehdy svědkovu otcí v siní homolského hradu vstěpovat, že pravá hranice mezi Čechami a hrabstvím vede po hřebeni k Černému potoku a dále po Orlici.⁹⁴

Věk zprostředkovávající náhled na faktickou situaci a možné precedentské události ve starších dobách byl cennou hodnotou. S postupujícím časem však pamětníků ubývalo. Při nových šetřeních úřední místa vyjadřovala obavy nad hrozícím úplným vymřením letitých svědků. Již roku 1571 kladský hejtman Kryštof Muchek z Bukova ve zprávě o uskutečněné pochůzce po hranicích, kde jej po jednotlivých znameních vodily osoby staré a středního věku, uvedl, že mnozí poddaní znali mezi se nemohli obhlídky účastnit vinou svého stáří a nemoci.⁹⁵ O čtvrt století později musel následovník v hejtmanském úřadu Melchior z Rechenberga konstatovat, že postrádá originály dřívějších výpovědí a že mnozí jejich původci jsou již po smrti. Proto upozorňoval na nezbytnost vyslechnout dosud žijící „na věčnou paměť“.⁹⁶ A v říjnu 1626 se hledání pamětníků setkávalo s ještě většími obtížemi. Pověřenec kladského purkrabího Johana Reichbrodta měl nařizeno vypyat se u těch, kteří před „dlouhým časem“ bývali na hranici. Leč dle jeho zjištění byli staří lidé „gar weg gestorben“ a po pilném hledání nalezl mezi okruhem svých lidí alespoň dva.⁹⁷ Ačkoliv jinde bylo pátrání úspěšnější a stále bylo možné obstarat další původce výpovědí, platilo, že paměť se vytrácela, její dosah již neměl původní hloubku a povědomí bledlo.

Homolští poddaní činili výpovědi ve značných počtech, např. k roku 1571 je uváděno číslo 317. Vesměs se shodovali na průběhu hranice v podobě, jak ji hájila kladská strana. Kromě popisu hraničních znamení a terénních útvarů udávali jako prostředek dělení území směr odtoku tajícího sněhu z hřebene hor – Suché hory: na levou stranu teče do hrabství a na druhou do Čech. Svědci, kteří pálili v horách popel, odvozovali příslušnost jednotlivých území dle toho, kterému panství odváděli poplatky ze své činnosti a zda je při ní druhá strana nechávala v poklidu. Podobně se v terénu orientovali těžaři palivového a stavebního dřeva platící homolské vrchnosti, kteří směli zužitkovat různé části stromů dle toho, zda se při práci na hřebeni strom skácel směrem k české, nebo kladské straně.⁹⁸

Přirozený vztah k území se měl projevit i péčí, která byla Homolskými nároko-
vané oblasti věnována. Za příznačnou byla považována odlišná reakce obyvatel obou

⁹⁴ APW, HK, Sygn. 28, f. 23–24; Max Perlbach z této zmínky vyvozoval, že již tehdy počínal tlak na hranici homolského panství. M. PERLBACH, Die Herren (jako pozn. 4), s. 44.

⁹⁵ APW, HK, Sygn. 28, f. 62.

⁹⁶ APW, HK, Sygn. 28, f. 294. Výslech zbývajících svědků byl dle dalšího dokladu plánován na 19. května 1597 na kladském zámku, kam se měli dostavit Jindřich Ratschin na Arnsdorfu, David Tschirnhaus na Mittwaldu a Jindřich Stillfried z Rattonitz na Nové Rudě (APW, HK, Sygn. 28, f. 226–227).

⁹⁷ APW, HK, Sygn. 29, f. 98–102.

⁹⁸ APW, HK, Sygn. 28, f. 122–141.

panství na velký požár Jezerních polí roku 1590. Oheň, jenž tehdy zachvátil toto rozsáhlé mokřadní území, dle většiny údajů trval přes dva týdny. Hašení a opatření proti dalšímu šíření plamenů se chopili pouze poddaní homolští, z české strany údajně nepřispěchal na pomoc nikdo. Jedno z podezření stran příčiny požáru tehdy navíc padlo i na opočenská myslivce, kteří měli ve sporném území lovecké chatrče a vydávali se střílet jeleny, tetřevy a jeřábky.⁹⁹ Vazbu k této oblasti měla dokládat i opatření k jejímu zvelebení, neboť nespecifikovaná vrchnost na Homoli údajně chtěla mokřadní plochy odvodňovat a vodu směřovat do Dušnické Bystřice.¹⁰⁰

Dobový výklad kauzy. Z průběhu početných etap pře neznáme hlubší dobrozdání úřadů a odborných autorit, spíše jsou k dispozici shrnutí tehdy dostupných dokumentů a faktů nebo jejich výtahy. Výklad ve smyslu právní klasifikace je obsažen v materiálu Melchiora z Rechenberga pro císaře z počátku roku 1596, který byl podpořen ještě mapou z pozůstatosti starého lesmistra, dnes již v souboru pramenů absentující. Kladský hejtman konstatoval, že po úmrtí dřívějších majitelů sporných oblastí se jejich současní uživatelé domnívají, že na ně území přešla od jejich předchůdců. Avšak majetek „získaný skrze pálení vápna“ byl dle jeho hodnocení toliko výprosou (*Gunstrecht*, *prekarium*). Této klasifikaci odpovídal stav, kdy byl majetek přenecháván jinému k užívání, aniž by za něj, na rozdíl od půjčky, byla sjednána úplata a určena lhůta.¹⁰¹ Dle hejtmána Rechenberga bylo pomocí svědků dostatečně objasněno, že sporná místa byla celou dobu poskytnuta, půjčena, tudíž se frymburští páni nestali jejich majiteli. Hranici měl za jasně vymezenou již svědeckými výpověďmi z roku 1571 a jeho přesvědčení posiloval i výsledek hraničního „solnicko-lickovsko-bubnovského sporu“, který vedl k uznání Orlice jako hranice.¹⁰² Postupná stabilizace hranice Čech a hrabství na Divoké Orlici vůči panstvím Solnice, Rychnov, Rokytnice a Žamberk tak vytvářela precedenty ve prospěch obhájců zájmů kladské strany.

O tři desetiletí později dospěl Georg Martin z Baldhoven ve svém rozboru stále neuzavřeného případu ke zjištění, že v materiálech panuje rozsáhlý nepořádek a zmatek. Tomu nasvědčují rovněž údaje o ztrátě písemností kladské kanceláře z doby kladského zástavního pána Arnošta Bavorského. Jeho tehdejší kancléř Jindřich von Regern si měl služební písemnosti vzít k sobě. Proto se na konci 16. století uvažovalo, zda nevyslechnout jeho syny, údajně toho času usdlé pod trčkovskou vrchností!¹⁰³ Po seznámení s dostupnými podklady Georg Martin z Baldhoven vyhodnotil, že se Trčko-

⁹⁹ APW, HK, Sygn. 28, f. 222–225.

¹⁰⁰ APW, HK, Sygn. 28, f. 11.

¹⁰¹ Pojem *prekarium*, výprosa existoval v římském právu a je součástí platného českého právního řádu, vymezen § 2189 Občanského zákoníku (Martin HULMÁK a kol., Občanský zákoník VI. Závazkové právo. Zvláštní část (§ 2055–3014), Praha 2011, s. 188–194).

¹⁰² APW, HK, Sygn. 28, f. 289–301.

¹⁰³ APW, HK, Sygn. 28, f. 121.

vé osobovaných míst zmocnili buď silou, tajně anebo bez povolení. Rok za rokem se Trčkové dále rozpínali, dělali nová znamení a stará ničili. Již roku 1592 se na území neměla nacházet žádná stará znamení, pouze ta vzniklá během sporu. Ve své další analytické práci se zaměřil také na korekci mapy předešlého zemského měřiče Šimona Podolského.¹⁰⁴

Překotné finále. Náhlý obrat nastal bezprostředně po chebském atentátu na Albrechta z Valdštejna v únoru 1634, jemuž padl za oběť i pokračovatel rodu opočenských pánů Adam Erdman Trčka z Lípy. Konec rodu otevřel cestu ke konfiskaci jeho nesmírného pozemkového bohatství. Již v dokumentu datovaném v Kladsku několik málo dní po chebských událostech (10. března t.r.) a určeném pro Ferdinanda III. hovoří pisatel, jímž byl nepochybně hejtman hrabství Johann Arbogast z Annenbergu, o rebelujícím hraběti Trčkově a o jeho panství přiléhajícím k hrabství – i hraniční spor měl být součástí konfiskace. O týden později králi a kladskému hraběti písemně vyjevil, že rebelie jej nenechává na pochybách o tom, že zavdává příčinu ke změnám mnoha majetků. Král si měl rozpomenout na dlouhou různici s Trčky na Opočně.¹⁰⁵ Správě kladského hrabství tedy bylo jasné, že se po století naskytla příležitost k jednoznačnému a za náhlé absence protistrany také bezkonfliktnímu rozhodnutí sporu a zejména k trvalému prosazení výsledku. Po ukončení procesu s Trčky z Lípy, kteří již v září 1634 vymřeli po meči, bylo panství po jisté redukci rozsahu předáno nejprve do užívání a posléze do držení bratřím Jeronýmu a Rudolfovi Colloredo, kteří se toho času jako velitelé císařských sil pohybovali na bojištích třicetileté války.

Císař Ferdinand II. rozhodl, aby byl „od nepaměti se vlekoucímu“ sporu zjedнан konec vymezením hranic. Mezi panovníkem, jeho synem a českou komorou proto putovala nařízení a vyzoomění ke zřizování komise, která by se naposledy ujala dříve opakovaného úkolu práce v terénu. Obdobně jako v řadě předchozích případů, ani tato komise se neuskutečnila v zamýšleném čase, ale až po odkladu. Termín byl stanoven na 16. září 1636 za účasti komisařů, kladského zemského hejtmána, jemuž Ferdinand III. nařídil z Mnichova, aby neopomenul jednat v jeho zájmu, a mj. také opočenských poddaných. Kladští úředníci se setkali s komisaři v Dušníkách 15. září, aby následujícího dne spolu s dalšími přísežnými osobami za značně sychravého počasí, padajícího deště se sněhem, vyjeli na olešnickou cestu a k místu, kde dříve před přenesením stával kříž. Do doby, než měly být zasazeny hraniční kameny, byly v trase obhlídky vršeny hranice a každých padesát kroků byl označen hraniční strom. Z Opočenských se na místa nedostavil nikdo, pouze následující den přijel do Dušníků hejtman panství.¹⁰⁶

¹⁰⁴ APW, HK, Sygn. 29, f. 119.

¹⁰⁵ APW, HK, Sygn. 29, f. 126–128 a 129–130.

¹⁰⁶ APW, HK, Sygn. 29, f. 199–200 a NA Praha, HS, sign. N 12, kart. č. 176, f. 160r–161v. Dále k revizi hranic mezi opočenským panstvím a Kladskem (1636–1679): NA Praha, HS, sign. N 41, kart. č. 181; k vyměření hranic mezi opočenským panstvím a Kladskem (1636): NA Praha, HS, sign. N 54, kart. č. 182.

O několik dnů později mohl kladský hejtman Arbogast vyličit svému pánu Ferdinandu III., že získaná oblast oplývá krásnými stromy, břízami, jedlemi, buky a duby, „*so gewaltig hoch, gerad und sehr groß sind*“, z níž bude mít značný užitek zvěře a dřeva. Symbolem ukončení sporu bylo zpětné přenesení kamenného kříže na původní stanoviště. Místa provizorně označená navršenými hranicemi byla osazena novými kamennými mezníky, jež na čelní straně nesly královu iniciálu, korunu a letopočet.¹⁰⁷

Závěr

Kromě věcné roviny jednotlivých zjištění platných pro region případ vybízí k zasazení do souvislostí, jež lokální pohled překračují. Konkrétní projevy tlaku na hranici jsme sledovali na základě uchovaných dokladů. Oproti tomu druhý rozměr je třeba si domýšlet na základě jiných poznatků o postavení rodu Trčků z Lípy. Na rozdíl od sporů panství Rokytnice a Žamberk ve frymburském případě panovník opakovaně vybízel k řešení své záležitosti, avšak dlouhodobě se jeho snaha nesetkávala s reálným výsledkem. Přitom Trčkové, těšící se významnému postavení ve stavovské společnosti, byli propojeni s úřady, dvorem a příslušnými okruhy centra moci. Byli součástí jednoho celku.

V případě prostupují dvě paralelní sféry. Na jedné straně byla periferie na česko-kladském pomezí žijící svými zvyklostmi a lokálními zájmy, na straně druhé ústředí moci a společenských špiček. Burian Trčka zastával tři desetiletí úřad podkomořího (1562–1591) a Jan Rudolf Trčka se na počátku 17. století stal vůbec nejbohatším šlechticem království. Etablování Trčkové nadaní náležitou stavovskou hrdostí mohli plnit své role v ústředních kruzích, v kontaktech s panovníkovým aparátem, formálně svolovat s jednotlivými úkony komisí a místními šetřeními, zatímco relativně vzdálený svět kladského pomezí žil vlastním životem, do nějž náležel příslušný správce panství a místní aktéři. Po řadě opakovaných komisionálních úkonů na hranici, průběžných napomenutích a početných expertízách se situace periodicky vracela do předcházejícího stavu.

Při rozboru vleklé hraniční kauzy zaujme výpověď poddaného Martina Rogela z Ředče,¹⁰⁸ který ve své vzpomínce na vyprávění starších osob o průběhu jedné z objížděk hranice uvedl pozoruhodnou drobnost, která může být indicií. Údaj se nejspíše vztahuje k Vilému Trčkově a počátku 60. let 16. století, kdy se na objížděku hranic vypravil spolu s kladským hejtnanem Muchkem. Opočenský pán pro svůj protějšek připravil přímo na hranici v oblasti Wießflecken občerstvení. Účastníci pochůzky údajně

¹⁰⁷ NA Praha, HS, sign. N 12, kart. č. 176, f. 160r–161v. K původně patnácti osazeným mezníkům, z nichž jsou některé zachovány, J. SLAVÍK, K poslednímu velkému hraničnímu sporu (jako pozn. 17).

¹⁰⁸ Něm. Rückers, dnes pol. Szczytina.

sešli o pár kroků z cesty na stranu, čemuž se prý přítomný Trčka zasmál a upozornil hejtmana, že přeci vidí, že nejdou správně. Snad je v tomto zlomku uchována ukázka šlechticova sebevědomí, jímž ironizoval připravenou obchůzku a její závěry. Nevíme. Nebo jde pouze o časem zkreslenou vzpomínku svědka, jejíž bližší smysl nám dnes uniká? Známe však dlouhodobý výsledek. Ačkoliv Muchek tehdy Trčku v zastoupení císaře napomenul, aby se vystříhal této oblasti a vymezené hory nechal bez zásahů,¹⁰⁹ vrátila se zanedlouho situace v příhraničí k původním poměrům. A spor měl tehdy před sebou ještě mnoho dalších desetiletí trvání. A zatímco ta přinášela další obchůzky, nové komise a početné výpovědi, snažili se jednotliví trčkovští úředníci, řídící hospodaření panství s cílem zajistit svým pánům potřebné příjmy, o využívání potenciálu pomezího prostoru.¹¹⁰

Pozici Trčků patrně oslabil prohra Mikuláše z Bubna ve při o nárok na levý břeh Divoké Orlice. Ostatně jak ještě před ní – v roce 1580 – správně odhadovali kladští úředníci odpovědní za lesy, vzhlížel Trčka k Bubnovu sporu, vědom si významu, který má pro něj samého. Usuzovali, že pokud by císař prohrál s jedním z těchto dvou šlechticů, pak by byl výsledek precedentem.¹¹¹ Trčkovská strana nedlouho poté učinila smírné gesto a ustoupila na nejhořejší tok Divoké Orlice, kde se pokoušela svou hranici stabilizovat. O desetiletí později obhájci panovníkových zájmů konstatovali, že lidé pánů z Bubna, Mauschwitzů, Bettengelů a ze solnického panství ustali s výpady přes Orlici. Zbývali tedy Trčkové, kteří trvali na svých nárocích. Vycházeli z precedentního přesahu na kladskou stranu z dob Andělů z Ronovce, od nichž frymburské panství získali spolu s praxí expanze do oblastí za hřeben Orlických hor, jíž se nehodlali vzdát. A své zájmy hájili, opíraje se o sebevědomí, bohatství a exkluzivní postavení příslušníků stavovské společnosti Českého království. Jejich spor fakticky vyřešila až třetí vlna pobělohorských konfiskací,¹¹² která umožnila snadné prosazení panovníkových zájmů. Hranice však nezůstala na Divoké Orlici, nýbrž byla ustavena západněji, na hřebeni Orlických hor.

¹⁰⁹ APW, HK, Sygn. 29, f. 260–261.

¹¹⁰ Příkladem budíž Jiřík Podvinský z Leroid, kterého hraniční spisy uvádějí v souvislosti s vysazením vsi Kunštát na rychnovském panství. NA Praha, HS, sign. N 12, kart. č. 176, f. 95r. Srov. Jaroslav ŠŮLA, Jiřík Podvinský z Leroid, úředník na Opočně. Velký ekonom českého Podolicka v 16. století? (Příspěvek k dějinám vývoje šlechtického velkostatku), Panorama. Z přírody, historie a současnosti Orlických hor a podhůří 4, 1996, s. 75–86.

¹¹¹ APW, HK, Sygn. 29, f. 170.

¹¹² Trčkové ve svůj prospěch významně využívali konfiskací po porážce stavovského povstání. O vlivu těchto rozsáhlých pohybů majetků a s nimi spojených mnohostranných finančních operací na úvahy o možném řešení sporu svědčí dílčí dokument v hraničních spisech z roku 1629 určený české komoře. S ohledem na primárně geografické cíle však studie tuto linii dále nesleduje (NA Praha, HS, sign. N 20, kart. č. 178, f. 6v–7v).

Jaroslav Šůla – Ondřej Tikovský

Dispute over the boundaries between the manors of Frymburk (Opočno) and Homole, along the Bohemia–Kłodzko border

The dispute over the boundaries between the manors of Frymburk and Homole is the last major territorial dispute along the Bohemia–Kłodzko border, commencing before 1541 and lasting until 1636. The study clarifies which area was involved and presents facts concerning the practice of marking and renewing the border, including the displacement or destruction of border markings, the ritual of the witness oaths taken in the symbolical grave as part of the border law procedure, the memory of the subjects in the border area, and the tension and conflicts in contacts between the two sides involved.

While the borderline defended by the administrators of the Homole manor followed apparent contour lines, such as the ridge of the Orlické Mts. with Vrchmezi hill, or Orlica in Polish and Hohe Mense in German, and the course of the Černý brook, a right-hand tributary to the river Divoká Orlice, the line according to the Bohemians was defined much less clearly. The disputed area was east of the ridge of the Orlické Mts., including what is today Torfowisko pod Zieleńcem, or Seefelder in German, and the source area of the River Orlice, and also included a part of the Bystřické Mts., now Góry Bystrzyckie in Polish or Habelschwerdter Gebirge in German.

The disputed area was used and managed by the Bohemian side. The former approval to quarry limestone and burn lime, granted by the administration of the Homole manor to the neighbouring Frymburk manor and, in a later investigation into the case, classified as a gratuitous loan revocable at will (*precarius*), was taken as the precedent.

The advantage for the Bohemians was the stability of property ownership, as for the most of the duration of the case, the Frymburk (or Opočno) manor was possessed by the influential House of Trčka of Lipa, while the Homole manor was repeatedly pledged. The influence of Trčka of Lipa was one of the reasons why, despite numerous attempts made by the Kłodzko administration, the dispute was not settled until 1634 when the House of Trčka of Lipa died out and their property was confiscated. In 1636 the borderline was stabilised, following the course that had long been called for by the Homole manor. The original claims raised by the holders of the Frymburk manor were thus reduced as much as possible, as the final verdict did not stop the relocation of the border at the upper reaches of the river Divoká Orlice, where the House of Trčka had, as a compromise, temporarily stopped their seizure at the end of the 16th century and which, in the earlier territorial disputes, had been acknowledged as the border of the manors to the south.

Pavol Krajčovič*

HABÁNSKE OSÍDLLENIE NA SLOVENSKU POHLADOM MATEJA BELA

THE HABAN SETTLEMENT IN SLOVAKIA
FROM THE PERSPECTIVE OF MATTHIAS BELIUS

Keywords

Habans
Anabaptism
German minority
Western Slovakia
Bel, Matěj / Belius, Matthias
(1684–1749)
Notitia Hungariae Novae
historico-geographica

Abstract

The paper deals with knowledge about the religious community of Anabaptists, which can be found in the work of the Hungarian polymath, geographer and historian Matthias Bel. The territory of present-day western Slovakia was inhabited in the past by several German-speaking ethnographic groups. One of them was the members of this radical religious-social movement, who were also known under the ethnonymic name – Habans. The primary goal of my study is a comprehensive analysis of the information contained in Bel's work *Historical and Geographical Knowledge of New Hungary (Notitia Hungariae Novae historico-geographica)*, which relate to the Haban population and its settlement within the territory of Slovakia.

* Mgr. Pavol Krajčovič, PhD., Univerzita sv. Cyrila a Metoda v Trnave, Katedra historických vied a stredoeurópskych štúdií, Námestie J. Herdu 2, 917 01 Trnava, Slovenská republika. E-mail: pavol.krajcovic@ucm.sk. – Štúdia vznikla v rámci riešenia projektu APVV-18-0196 *Vedomosti Nitrianskej stolice M. Bela (interpretácia a aplikácia)*.

Úvod

Neoddeliteľnou súčasťou národnostne a etnicky pestrej štruktúry obyvateľstva Slovenska bola v minulosti nemecky hovoriaca menšina. Vplyv nemeckého elementu je badateľný už v časoch vládnutia prvých uhorských panovníkov v 11. a 12. storočí. Vtedy sem z nemeckých krajín prichádzali najmä osoby zo svetského (remeselníci, obchodníci, rytieri) a duchovného prostredia (kňazi, misionári).¹ Vo všeobecnosti je však možné uviesť, že masívnejšie osídľovanie územia Slovenska nemeckým obyvateľstvom prebiehalo v niekoľkých časovo odlišných etapách. Tie je možné rámcovo zaradiť do 13. až 19. storočia.²

Vplyvom odlišných období a zároveň oblastí, odkiaľ nemeckí kolonisti prichádzali, tak nedošlo k vytvoreniu súvislej homogénnej komunity. Slovenskí Nemci sa od seba navzájom odlišovali kultúrne, nábožensky, jazykovo (používali rozličné nemecké nárečia), hospodársky a aj politicky.³ Už v období stredoveku sa postupne sformovali tri väčšie nemecké sídelné oblasti, v rámci ktorých sa vyhranilo niekoľko menších regionálnych celkov. Na západe bol región rozprestierajúci sa približne medzi Bratislavou, Trnavou a malokarpatským pohorím. V oblasti stredného Slovenska sa v blízkosti banských miest sformoval kremnicko-pravniansky jazykový ostrov (Kremnitz-Deutschprobener Sprachinsel) známy aj pod názvom Hauerland. Na východe je možné za takúto sídelnú oblasť označiť Spiš (Zips) a jeho časti: Horný Spiš (Oberzips) a Dolný Spiš (Untierzips). K spišskej jazykovej oblasti býva zaradované aj mierne excentricky lokalizované údolie Bodvy (Bodwatal).⁴

Súčasťou nemecky hovoriacej populácie Slovenska boli v minulosti taktiež habáni. Je to etnonymické pomenovanie pre jednu z anabaptistických (novokrstenských) skupín, ktorej príslušníci pochádzali z rozdielnych krajín (Tirolsko, Švajčiarsko a pod.).⁵ Cieľom príspevku je analýza a interpretácia poznatkov, ktoré sa nachádzajú v diele uhorského autora Mateja Bela (Matthias Belius). V jeho viacvázkovej práci sú okrem údajov historicko-etnografického charakteru (historický vývoj, spôsob každodenného života, materiálna kultúra) zapísané aj dôležité informácie týkajúce sa geografického vymedzenia jednotlivých habánskych usadlostí. Metodický postup predkladaného príspevku pozostáva predovšetkým zo získavania a triedenia historických pra-

¹ Ondrej PÖSS, *Dejiny a kultúra karpatských Nemcov*, Bratislava 2012, s. 6.

² Margaréta HORVÁTHOVÁ, *Nemci na Slovensku: etnokultúrne tradície z aspektu osídlenia, remesiel a odievania*, Komárno 2002, s. 8.

³ Mária ĎURKOVSKÁ, *História nemeckého osídlenia na území Slovenska do začiatku 19. storočia*, *Človek a spoločnosť* 10, 2007, s. 1–11.

⁴ Peter KÁRPÁTY, *Karpatskí Nemci a nemecká otázka na Slovensku*, *Folia geographica* 38, 2002, s. 41–53.

⁵ M. HORVÁTHOVÁ, *Nemci (ako pozn. 2)*, s. 27; Ondrej PÖSS, *Karpatskí Nemci*, *História* 2, 2002, s. 17–19.

meňov a informácií (heuristika), ich následnej kritickkej analýzy a interpretácie. Z hľadiska môjho výskumu je kritická analýza dôležitým prvkom pri skúmaní objektívnej historickej reality, keďže Belovo dielo bolo do určitej miery ovplyvnené vtedajšími dobovými reáliami (napríklad etnické a náboženské stereotypy).

Historicko-geografické aspekty habánskeho osídlenia

V dôsledku protireformačného hnutia v Európe v období 16. a 17. storočia sa na území západného Slovenska začali usádzať okrem stúpcov evanjelického augsburského, či kalvínskeho vierovyznania aj príslušníci novokrstenskej (anabaptistickej) sekty. V Uhorsku, ktoré bolo poznačené mnohými protihabsburskými stavovskými povstaniami, vtedy panovali liberálnejšie náboženské pomery, ako v susedných krajinách a náboženská exulanti tu neboli prenasledovaní do takej miery, ako napríklad v Nemecku.⁶

Anabaptistické hnutie sa ako odnož protestantizmu sformovalo začiatkom 16. storočia v nemecky hovoriacich oblastiach alpských krajín.⁷ Neskôr sa niektorí príslušníci hnutia presunuli aj do dnešného južného a centrálneho Nemecka. Odtiaľ však boli nútení odísť kvôli vypuknutiu Nemeckej sedliackej vojny (Deutscher Bauernkrieg / Revolution des gemeinen Mannes), ktorá prebiehala v rokoch 1524 až 1526.⁸ Do roku 1526 sa zároveň datuje **usadenie sa prvej skupiny anabaptistov na Morave**, kde okrem iného založili aj kníhtlačiareň v rámci ktorej vydávali svoje náboženské knihy.⁹ Zakrátko sa novokrstenci objavujú aj na Záhori. Usadili sa v záhorskej obci

⁶ M. HORVÁTHOVÁ, Nemci (ako pozn. 2), s. 27; M. ĎURKOVSKÁ, História (ako pozn. 3), s. 1–11.

⁷ Miloš MAREK, Národnosti Uhorska. Vysokoškolský učebný text, Trnava 2011, s. 285; Fritz ZIMMERMANN, Pressburger Land und Leute. Siedlungsgeschichte des Pressburgerlandes. Bilder von Alt Pressburg, Wien 1985, s. 46; Hans KASER, Der Volks- und Kulturboden des Slowakeideutschtums: Beiträge zur Siedlungsgeographie, Breslau 1934, s. 53; Počiatky anabaptistickej/novokrstenskej ideológie sú spojené s reformačnými prúdmi renesančnej Európy. V 20. rokoch 16. storočia začalo vznikať viacero odnoží protestantizmu. Jednou z nich bolo aj novokrstenectvo, ktorého duchovným otcom sa stal švajčiarsky reformátor Ulrich Zwingli. V meste Zürich a jeho okolí sa potom sformovala prvá praktická podoba novokrstenstva s vedúcimi osobnosťami ako boli Konrad Grebel, Felix Manz a Georg Blaurock. Radikálny charakter hnutia a niektoré jeho neprijateľné požiadavky však boli zároveň príčinou vyhánania anabaptistov zo Švajčiarska, ktorí potom nachádzali útočisko v okolitých krajinách (Jiří PAJER, Studie o novokřtěncích, Strážnice 2006, s. 41).

⁸ M. MAREK, Národnosti (ako pozn. 7), s. 285; Markus REDIGER – Erwin RÖTHLISBERGER, Täuferführer der Schweiz. Eine Einladung zum Entdecken von Geschichte und Gegenwart der Täuferbewegung, Langnau im Emmental 2018, s. 13.

⁹ M. HORVÁTHOVÁ, Nemci (ako pozn. 2), s. 27; Do oblasti južnej Moravy prišla v roku 1526 časť anabaptistov, ktorú viedol reformný mysliteľ a teológ Balthasar Hubmaier. Usadili sa tu

Sobotište na základe pozvania od uhorského grófa Františka Náriho (Nyáry).¹⁰ Postupne sa habáni v rozmedzí rokov 1547 až 1602 usadili aj na iných miestach, ktoré sa nachádzali v rámci západoslovenskej oblasti. K týmto lokalitám patria: Trenčín, Bánovce nad Bebravou, Horné Orešany, Holíč, Šaštín, Podbranč, Kátov, Brodské, Sekule, Veľké Leváre, Kopčany, Borský Svätý Jur, Veľké Bielice (dnes súčasť mesta Partizánske), Chtelnica, Častkovce, Želovany (dnes miestna časť Čachtíc). V tomto období však aj niektoré habánske usadlosti, ktoré boli súčasťou uvedených lokalít veľmi rýchlo z rozličných príčin zanikali.¹¹

Druhá fáza novokrstenskej migrácie spadá do obdobia po roku 1620, kedy sa odohrala bitka na Bielej hore. Keďže habáni sympatizovali s českými stavmi, boli tak z krajiny cisárskym rozhodnutím vypudení a natrvalo sa usadili na Slovensku.¹² Niektoré skupiny sa presunuli do už existujúcich novokrstenských usadlostí ako boli napríklad Veľké Leváre, Sobotište, Brodské, Chtelnica a Častkovce. V druhej etape však boli taktiež postupne založené aj nové habánske sídla v Častej, Moravskom Svätom

kvôli tomu, že táto oblasť (južná Morava) bola pod správou moravských stavov. Tie boli protihabsbursky a zároveň protikatolícky orientované s vlastnou nezávislou samosprávou. Spočiatku sa usádzali predovšetkým na panstve Leonharda von Liechtenstein v Mikulove (Jaroslav PÁNEK, Moravští novokřtenci. Společenské a politické postavení předbělhorských heretiků, sociálních reformátorů a pacifistů, Český časopis historický 92, 1994, s. 242–256). Migráciu príslušníkov anabaptistického hnutia cez jednotlivé nemecké hovoriace krajiny môže dosvedčiť aj lingvistický výskum, ktorý prebiehal v prvej polovici 20. storočia. Sudetonemecký lingvista a etnograf Franz Josef Beranek dospel k názoru, že jazyk habánov bol ovplyvnený viacerými nárečiami. Nachádzali sa v ňom juhotirolské, juhobavorské, švábske, či dokonca stredno-nemecké elementy. Istá časť slovnéj zásoby bola prebraná z pomoravského nárečia (Marchtalmundart) a taktiež zo slovenčiny. Vo všeobecnosti je však základ habánskeho nárečia klasifikovaný ako juhobavorský (Franz Josef BERANEK, Die Sprache der Habaner in der Westslowakei, Karpatenland 13, 1943, s. 139–149; IDEM, Das Habaner-deutsch, Deutsche Stimmen 10, 1943, s. 4).

¹⁰ V roku 1546 už mali habáni žijúci v Sobotišti vo vlastníctve objekt nedostavaného mlyna od zemana Klimenta Pappa a taktiež jeden dvor (Franz Josef BERANEK, Die deutsche Besiedlung des Pressburger Grossgaus, München 1941, s. 83–84; F. ZIMMERMANN, Pressburger Land (ako pozn. 7), s. 46).

¹¹ F. J. BERANEK, Die deutsche Besiedlung (ako pozn. 10), s. 84; F. ZIMMERMANN, Pressburger Land (ako pozn. 7), s. 46.

¹² Vystaňovanie anabaptistov z Moravy vzišlo z iniciatívy samotného cisárskeho dvora. Dňa 28. septembra 1622 vydal knieža Franz Seraph von Dietrichstein, ako cisársky splnomocnenec výnos, na základe ktorého mali anabaptisti do štyroch týždňov opustiť územie Moravy. Museli zanechať svoj majetok aj úrodu. Podľa niektorých odhadov sa vystaňovanie týkalo približne dvoch až troch tisícov osôb (Libor BERNÁT, Exulanti z Čiech a Moravy v superintendencii Trenčianskej, Oravskej a Liptovskej (s dôrazom na exulantov náboženskej vlny), Historia Ecclesiastica 10, 2019, s. 51–70). Okrem anabaptistov našli v Uhorsku po roku 1622 azyl taktiež iní členovia reformných hnutí. Boli to predovšetkým utrakvisti (nazývaní aj kališníci) a členovia Jednoty bratskej (Lenka BOBKOVÁ, Exulant, in: Člověk českého raného novověku, red. Václav Bůžek – Pavel Král, Praha 2007, s. 297–326).

Jáne, Košolnej, Veľkých Kostofanoch, Vlčkovciach, Dubnici, Soblahove či Trenčianskej Teplej.¹³

Spoločná habánska usadlosť sa nazývala bratský dvor (*Bruderhof*).¹⁴ Na čele jednotlivých anabaptistických dvorov boli duchovní predstavitelia, ktorých členovia komunity označovali termínom Služobník slova. Do svojej funkcie boli ustanovení vo voľbách a okrem náboženskej funkcie mali aj sudcovské právomoci a správu dvorov. Pri výkone ich služby im pomáhali tzv. Služobníci núdznej pomoci. Tí mali na starosť výrobný proces dvorov, nakupovali suroviny, predávali hotové výrobky a starali sa o materiálne zabezpečenie obyvateľov jednotlivých habánskych usadlostí.¹⁵

Uhorskí feudáli pozývali novokrstencov na svoje majetky najmä z **hospodárskych príčin**. Z kvalitných remeselníckych výrobkov, ktoré vtedy neboli v Uhorsku príliš rozšírené im totiž plynul značný zisk. Prostredníctvom zmlúv uzavretých s konkrétnym panstvom si habáni vyžadovali štátut slobodných občanov, keďže pochádzali najmä z oblastí južného Nemecka, Tirolska a Švajčiarska, kde bol zaužívaný zmysel pre osobné právo.¹⁶ Podľa obsahu niektorých habánskych kroník mali habáni v rámci zmluvy právo obývať dvor, ku ktorému mali taktiež pridelené záhrady, polia, lúky či iné pozemky určené na využívanie. V niektorých prípadoch mohli ťažiť drevo z panských lesov, či dokonca predávať pivo a víno. Za takto získané rozsiahle privilégia vyplácali konkrétnemu panstvu väčšinou 100 uhorských florénov (zlatých).¹⁷ Habáni ovládali viac než 30 remesiel. Preslávili sa predovšetkým výrobou kvalitných hrnčiarskych výrobkov. Práve oni priniesli na územie Slovenska techniku fajansy, resp. dvojitého vypaľovania keramiky pri vysokej teplote s bielou cínovo-olovnatou glazúrou, ktorá bola najčastejšie zdobená rastlinnými ornamentami. Okrem toho sa však venovali aj výrobe kvalitných kovových predmetov či spracovaniu kože a súkna.¹⁸

¹³ F. ZIMMERMANN, Pressburger Land (ako pozn. 7), s. 46; Fritz ZIMMERMANN, Historisch-ethnographische Analyse der deutschen Siedlung im Pressburgerland, Wien 1980, s. 65.

¹⁴ M. HORVÁTHOVÁ, Nemci (ako pozn. 2), s. 29; V habánskych kronikách sú ich sídla najčastejšie nazývané termínom *Haushaben* (dvor). Český historik Jiří Pajer ich rozdelil do celkovo troch kategórií: najväčšie sídla, ktoré sú niekedy označované ako *Grosshaushaben*, veľké a malé sídla. V rámci veľkých sídiel sa nachádzal komplex obytných, pracovných a hospodárskych budov. Malé sídla mali spravidla len jeden dom s príslušenstvom (J. PAJER, Studie (ako pozn. 7), s. 8).

¹⁵ Karl FRECH, Von den Wiedertäufern und Habanern in Sobotište, Tagesbote 81, 1931, s. 12; M. HORVÁTHOVÁ, Nemci (ako pozn. 2), s. 29.

¹⁶ M. HORVÁTHOVÁ, Nemci (ako pozn. 2), s. 28.

¹⁷ Heinrich KUNNERT, Beiträge zur Geschichte der Habanersiedlung St. Johann a. d. March, Karpatenland 12, 1942, s. 292–303.

¹⁸ Berthold KÖNIG, Zur Geschichte der habaner und holitscher Keramik, Neues Pressburger Tagblatt 4, 1933, s. 17–18; M. HORVÁTHOVÁ, Nemci (ako pozn. 2), s. 29; M. MAREK, Národnosti (ako pozn. 7), s. 285.

Obr. č. 1. Jednotlivé miesta pôvodu anabaptistov. Na mape vytvorenej nemecko-rakúskym historikom a etnografom Walterom Kuhnom sú znázornené napríklad oblasti Švajčiarska, Tirolska, Švábska či stredného Nemecka. – Zdroj: *Herkunftsorte der südmährischen Hutterer*, in: *Die deutsche Ostsiedlung in der Neuzeit – Karten*, hg. Walter Kuhn, Köln 1957, mapa 19.

Obr. č. 2. Historický vývoj anabaptistického osídlenia na území južnej Moravy a západného Slovenska. Autorom mapy je rakúsko-nemecký historik a etnograf Walter Kuhn. – Zdroj: *Haushaben der Hutterischen Brüder in Südmähren und der Westslovakien*, in: *Die deutsche Ostsiedlung in der Neuzeit – Karten*, hg. Walter Kuhn, Köln 1957, mapa 18.

V časti odbornej literatúry sa uvádza, že ešte okolo roku 1700 sa na území Slovenska nachádzalo viac než 30 habánskych sídiel na ktorých žilo približne 1000 osôb anabaptistického vyznania viery.¹⁹ Neskôr však z dôvodu mnohých vojenských konfliktov, počas ktorých boli habánske sídla niekoľkokrát vyrabované a taktiež náboženských perzekúcií (protireformácia), začali postupne jednotlivé **habánske usadlosti zanikať**. Značná časť členov habánskej komunity sa preto rozhodla v 18. storočí opustiť územie juhozápadného Slovenska a presúvala sa do Sedmohradska, južného Ruska, Kanady či Spojených štátov amerických. Na prelome 19. a 20. storočia už boli habáni, ktorí ostali aj naďalej žiť na Slovensku, takmer úplne asimilovaní so slovenským obyvateľstvom (slovakizovaní).²⁰ Napriek tomu však ešte v prvej polovici 20. storočia existovali explicitne na troch lokalitách v rámci Záhoria (Veľké Leváre, Sobotište, Moravský Svätý Ján) habánske dvory. Žili tu potomkovia habánskeho obyvateľstva s istou formou vlastnej samosprávy.²¹

¹⁹ F. J. BERANEK, Die deutsche Besiedlung (ako pozn. 10), s. 84; IDEM, Die Sprache (ako pozn. 9), s. 139–149; Hugo GROTHE, Verbreitung, Wanderung und soziale Gliederung der Habaner in der westlichen Slowakei. Auf Grund eines Besuches in Sobotischt an der Hand der Quellen dargestellt, München 1933, s. 10; IDEM, Die kartographische Darstellung des deutschen Volkstums in der Slowakei, in: Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum, hg. Franz Josef Beranek, Kásmark 1943, s. 126–134.

²⁰ F. ZIMMERMANN, Pressburger Land (ako pozn. 7), s. 46. Značnú úlohu zohrali pri postupnej likvidácii habánskej komunity na Slovensku taktiež jezuiti. V priebehu druhej polovice 18. storočia sa tomuto rímsko-katolíckemu rádu podarilo obrátiť na katolicizmus väčšinu habánov (Berta LIST, Aufgaben und Arbeitsweisen der sippenkundlichen Forschung mit besonderer Berücksichtigung der Slowakei, in: Deutschtumsfragen im Nordkarpatenraum, hg. Franz Josef Beranek, Kásmark 1944, s. 78–89; F. J. BERANEK, Die deutsche Besiedlung (ako pozn. 10), s. 85; F. ZIMMERMANN, Pressburger Land (ako pozn. 7), s. 46; H. KUNNERT, Beiträge (ako pozn. 17), s. 292–303).

²¹ Miloš BEBLAVÝ, Sobotište, Devín 3, 1934, s. 54–55; F. J. BERANEK, Die deutsche Besiedlung (ako pozn. 10), s. 85. Niekoľkí sudetonemeckí, resp. nemeckí a rakúski bádatelia, ako napr. F. J. Beranek, Hugo Grothe a Heinrich Kunnert v rámci svojich národopisných výskumov navštívili v priebehu 30. a 40. rokov 20. storočia aj niektoré bývalé habánske usadlosti (Sobotište, Veľké Leváre, Moravský Svätý Ján). Podľa ich vlastných slov sa tu stretli s potomkami habánskej komunity, ktorí ešte stále pociťovali kolektívnu (habánsku) identitu. Špecifický habánsky dialekt však ovládali už len niekoľkí členovia staršej generácie. Tvrdenia týchto národopiscov je však nutné brať s rezervou, keďže ich texty boli ovplyvnené vtedajšou národno-socialistickou (nacistickou) politikou a rasovou ideológiou (Pavol KRAJČOVIČ, Habáni na Záhorí ako súčasť nemeckého etnografického výskumu, Slovácko 62, 2020, s. 65–74).

Habáni vo Vedomostiach Mateja Bela

V období 17. a 18. storočia začali v uhorskom prostredí vznikať práce, ktoré je možné zaradiť k historickej topografii. K najvýznamnejším autorom tejto epochy, patril uhorský polyhistor, geograf a historik slovenského pôvodu, Matej Bel. V prvom, druhom a štvrtom zväzku rozsiahleho vlastivedného diela *Notitia Hungariae Novae historico-geographica* (*Historicko-geografické vedomosti o Novom Uhorsku, ďalej Vedomosti*), ktoré vyšli v rokoch 1735, 1736 a 1742, boli opisy – Bratislavskej, Turčianskej, Zvolenskej, Liptovskej, Novohradskej, Tekovskej, Nitrianskej a Hontianskej stolice. *Vedomosti* majú nielen geografický, ale aj historický a etnografický charakter.²² V prírodovednom oddiele a pri charakteristike jednotlivých sídel prinášajú napríklad informácie o krajine, o kúpeľoch na území Slovenska, či o spôsobe života vyšších spoločenských vrstiev (šľachta), mešťanov, ale aj prostého mestského a vidieckeho ľudu.²³

Matej Bel vo *Vedomostiach* použil prvotné historické metódy, predovšetkým heuristický výskum, no realizoval aj terénny prieskum krajiny v podobe svojich ciest po Uhorsku. Na základe práce na *Vedomostiach* je možné Bela označiť za schopného manažéra, resp. organizátora vedeckej práce. Dôkazom toho je vytvorenie rozsiahlej siete spolupracovníkov z rôznych vedných odborov či miest vtedajšieho Uhorska. Zároveň je možné ho považovať za zostavovateľa, vedeckého redaktora, či encyklopedistu. V riadení plánovitého vedeckého výskumu bol v uhorskom prostredí prvým odborníkom, ktorý v praxi uskutočnil takúto komplikovanú a obširnu vedeckú činnosť.²⁴

Jednotlivé opisy sú síce spracované na rôznorodej úrovni, no napriek tomu *Vedomosti* predstavujú prvý vedecký experiment o ucelený pohľad na historicko-geografickú a etnografickú problematiku vtedajšieho Uhorska. Belovi a jeho spolupracovníkom sa totiž podarilo zhromaždiť značné množstvo poznatkov o jednotlivých uhorských stolicích z oblasti geografie, histórie, hospodárstva, etnografie, sociológie a pod. Bral do úvahy nielen faktografické údaje, ale aj znalosti o každodennom živote uhorského obyvateľstva, o ich zvykoch a tradíciách.²⁵

Dôležitou súčasťou *Vedomostí* je etnické identifikovanie a pomenovanie obyvateľov jednotlivých stolíc, ako aj konkrétnych sídel. Najviac frekventovanými etnony-

²² Ľubomír Viliam PRIKRYL, Prvky geografie obyvateľstva v diele Mateja Bela, *Geografický časopis* 46, 1994, s. 87–93; Ján TIBENSKÝ, Veľká ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela, Bratislava 1984, s. 159.

²³ Bohuslava GREGOROVÁ – Pavel HRONČEK, Historicko-geografický exkurz ku koreňom cestovania na území Slovenska v dobe Mateja Bela, in: *Belianum II. Zo života a diela Mateja Bela*, red. Miloš Jesenský, Banská Bystrica 2022, s. 8–58.

²⁴ Ľubomír Viliam PRIKRYL, Matej Bel ako geograf, *Geografický časopis* 36, 1984, s. 3–18; B. GREGOROVÁ – P. HRONČEK, Historicko-geografický exkurz (ako pozn. 23), s. 8–58.

²⁵ J. TIBENSKÝ, Veľká ozdoba (ako pozn. 22), s. 159; Martin TURÓCI, Život a dielo Mateja Bela, in: *Matej Bel. Tekovská stolica*, red. Martin Turóci, Čadca 2019, s. 47–70.

mami sú *Hungari*, *Germani*, *Slavi*, no popri nich Bel identifikoval aj príslušníkov iných etník, ktoré na skúmanom území žili (*Bohemi*, *Moravi*, *Poloni*, *Croatae*, a pod.). Kým napríklad interpretácia etnónym, ako napríklad *Bohemi* (Česi), *Poloni* (Poliaci), nevyvoláva v žiadnej historickej súvislosti pochybnosti, odlišné je to v prípade tých najčastejších. Pri nich sa už na prvý pohľad ponúkajú alternatívne možnosti ich interpretácie: *Hungari* – *Uhri* – *Maďari*, *Germani* – *Germáni* – *Nemci*, *Slavi* – *Slovania* – *Slováci*. U Bela však môže mať významové chápanie týchto termínov aj ďalšie polohy.²⁶

Informácie o habánoch, ktorí sú vo *Vedomostiach* označení pod pomenovaním anabaptisti sa nachádzajú v kapitolách, ktoré sa obsahovo týkajú Bratislavskej (II. zväzok *Vedomostí*), resp. Nitrianskej stolice (IV. zväzok *Vedomostí*). Vo *Vedomostiach* je celkovo zachytených päť lokalít, pri opise ktorých je uvedená prítomnosť habánskeho obyvateľstva. Ide o súčasné obce Veľké Leváre, Sobotište, Dechtice, Košolná a okolie hradu Branč.

Dechtice sú vo *Vedomostiach* opísané ako obec, patriaca pod Dobrovodské panstvo, ktorá dbala na ochranu jednotlivých výsad, ktoré jej boli udelené. Bola známa svojimi vinicami („vineis“), obilnými poliami („agro frumentario“) a dostatočným množstvom dreva („ubere lignatione praeditum“). Čo sa týka začlenenia obce v rámci vtedajšej stoličnej samosprávy, jedna časť patrila pod Bratislavskú a druhá pod Nitriansku stolicu. Navzájom boli od seba rozdelené vodným tokom Blava, ktorý cez Dechtice preteká. Okrem toku Blavy sa v Dehticiach nachádzal aj pitný siričitý („sulphurosus“) prameň.²⁷ Konzumovali ho nielen domáci obyvatelia, ale aj tí, ktorí cez obec prechádzali. Vďaka svojim liečivým účinkom bol vyvázaný aj do iných miest v rámci krajiny.²⁸

Prítomnosť nemeckého obyvateľstva v rámci Košolnej je doložená aj spomenutým nemeckým názvom obce Kosselsdorff. Vo *Vedomostiach* je opísaná ako elegantná („elegans“), čo malo predovšetkým súvisieť so vzhľadnými príbytkami („atque in primis domo“) jednotlivých obyvateľov obce. Značná časť obecnej populácie sa venovala poľnohospodárstvu („student agriculturae“) a národnostne patrili k slovenskému etniku („Slavi“). Vo všeobecnosti mala Košolná podľa Bela vhodnú polohu, keďže sa v jej okolí nachádzalo množstvo lesov, lúk a polí. Tok potoka, ktorý preteká cez obec („accedens a montibus riuiulus“) a pramenil v blízkych horách bol mierny.²⁹ Súčasťou košolského vodstva boli v minulosti aj rybníky, ktoré však už v časoch Mateja Bela

²⁶ Imrich NAGY, Vnímanie etnicity vo *Vedomostiach* Mateja Bela, *Studia Historica Nitriensis* 21, 2017, s. 184–190.

²⁷ Pravdepodobne sa jedná o prameň v súčasnosti známy pod pomenovaním prameň svätého Floriána.

²⁸ Matthias BELIUS, *Notitia Hungariae novae historico-geographica. Partis secundae Cis-Danubianae Tomus secundus, Viennae Austriae* 1736, s. 188.

²⁹ Ide o potok s názvom Parná.

neexistovali.³⁰ V obci taktiež stáli dva dvojposchodové mlyny. Jeden sa rozprestieral v dolnej časti („*ora vici inferiori*“) a druhý v hornej („*superiori altera*“).³¹

Obec Veľké Leváre bola Slovákami („*Slavi*“) a Maďarmi („*Hungaros*“) nazývaná ako Léwáry. Nemci („*Germani*“) ju poznali pod pomenovaním Grosz-Schützen. V časoch písania *Vedomostí* bola obec vlastníctvom aristokratického rodu Koloničovcov a žilo v nej viacero veľmi schopných, resp. silných mužov („*a folertissimo hominum genere*“). Sú to všetko Slováci, ktorí sa zmiešali s Nemcami („*Slavi & hi sunt, quibus se Germani admiscuere*“). Pôda veľkoleváarských polí bola podľa Bela tak kvalitná, že nepotrebovala už žiadne hnojenie. Okrem toho mala obec dostatok lúk a lesov. Vo všeobecnosti mali Veľké Leváre rurálny charakter („*rusis ingenium*“).³²

Obec Szabatistinum, ktorú Slováci nazývali Sobotište („*quod Slavi Szobotistye vocant*“) sa rozprestierala pod kopcami severne od Senice. Stálo tam mnoho domov, ktoré sa rozprestierali po oboch stranách rieky Chvojnice. Terén obce je dvojakého druhu. Čiastočne kopcovitý („*collini partim*“), čiastočne rovinatý („*partim campensis*“). Obyvatelia sú známi tým, že sa usilovne venujú práci na poliach. Pestujú seno, no pôda obce je zároveň vhodná na pestovanie viniča. Pre miestnych ľudí je však stále dôležitejšia produkcia obilia, než výroba vína. Pre Sobotište neboli ničím výnimočným záplavy. Boli spôsobené tým, že rieka, ktorá preteká obcou sa v dôsledku intenzívnych dažďov alebo topiaceho sa snehu vylievala zo svojho koryta a spôsobovala obci značné škody („*damnosus sit oppido*“). V kolektívnej pamäti Sobotišťanov sa zachovala predovšetkým spomienka na povodeň z roku 1672.³³

Hrad Branč („*Arx Berentsch*“) bol označený za horský hrad („*montanum castrum*“), postavený na ostrom hrebeni tamojšej pahorkatiny.³⁴ Jednalo sa o starodáv-

³⁰ Pravdepodobne sa jedná o veľký rybník pri Košolnej, ktorý zanikol medzi rokmi 1676 a 1735. Ako jediný relikv po ňom zostal dlhý rybníčný násyp východne od Košolnej. V urbári červonokamenského panstva z roku 1543 je spomenutý pod názvom Gesseldorff teücht (v preklade Košolnský rybník). Ako upozorňuje Martin Neumann, od svojho vzniku patril k najvýnosnejším rybníkom na panstve. Martin Neumann, *Doklady o rybníčnom hospodárstve na červonokamenskom panstve*, *Archaeologia historica* 44, 2019, s. 421–441.

³¹ M. BELIUS, *Notitia II.* (ako pozn. 28), s. 202.

³² *Ibidem*, s. 273–274.

³³ Matthias BELIUS, *Notitiae Hungariae novae historico-geographica. Partis primae Cis-Danubianae Tomus quartus, Viennae Austriae 1742*, s. 513–514; Bel záplavu stotožnil s riekou Chvojnicou. Ako upozorňuje Peter Chrastina, nekorešponduje to so znázornením riečnej siete na mape Samuela Mikovíniho, ktorá bola súčasťou *Vedomostí* Nitrianskej stolice. Z genetického hľadiska zrejme išlo o dažďovú povodeň z trvalejších zrážok, ktorá mohla vzniknúť počas jari, leta alebo jesene. Niekoľko dní trvajúce, resp. opakujúce sa dažďové prehánky spôsobili vysokú nasýtenosť povodia a tým aj vysoký vodný stav a prietok Teplice (pravostranný prítok rieky Myjava) v Sobotišti (Peter CHRAS-TINA – Taťána SOUČKOVÁ, *Priroda a krajina Nitrianskej stolice v prvej polovici 18. storočia*. Podľa Vedomostí M. Bela a vybraných autorov obdobia baroka, Trnava 2022, s. 73).

³⁴ Jedná sa o Myjavskú pahorkatinu.

Obr. č. 3. Sobotište na začiatku 20. storočia; autorom je nemecký maliar Karl Frech.

– Zdroj: <https://www.difmoe.eu/>, graficky upravil autor.

ny monument („*vetustum opus*“), ktorý vznikol v dávnych dobách kvôli početným uhorsko-českým vojenským konfliktom a podľa Bela bol tento hrad určený predovšetkým na ochranu okolitého regiónu. Za jeho hradby sa mohol uchýliť každý, komu hrozilo priame vojenské nebezpečenstvo. Vo *Vedomostiach* je explicitne spomenuté najmä vojenské ohrozenie z roku 1663, keď sa za hradnými múrmi ukrývalo okolité obyvateľstvo pred nájazdmi Turkov a Tatárov („*Turcas Tartarosque*“).³⁵

Za najvýznamnejšie habánske usadlosti Bel označil dve konkrétne záhorské lokality: Veľké Leváre a Sobotište. V týchto obciach sa totiž podľa neho nachádzali **anabaptistické kolónie** („*anabaptistarum coloniae*“).³⁶ Kolónia vo Veľkých Levároch

³⁵ M. BELIUS, Notitia IV. (ako pozn. 33), s. 514–515.

³⁶ M. BELIUS, Notitia II. (ako pozn. 28), s. 271 a 274; IDEM, Notitia IV. (ako pozn. 33), s. 508–509 a 513. Najstaršia písomná zmienka o habánoch vo Veľkých Levároch pochádza z roku

roch sa podľa Bela nachádzala na západnej strane obce. Za duchovné centrum habánskej komunity označil modlitebňu („*oratorium*“) v ktorej interiéri sa nachádzal len jeden stôl a niekoľko stoličiek. Dôležitou historickou pamiatkou veľkolevárskeho anabaptistov bol akýsi stĺp. Tento objekt (pravdepodobne pranier) ich spoločenstvo v minulosti využívalo na potrestanie previnilcov. Nebolo uvedené, aký konkrétny prehrešok sa trestal týmto spôsobom. Avšak podľa informácií z *Vedomostí* na miesto, kde sa dotýčný previnilec nachádzal (stĺp, resp. pranier), jeho súverci pľuvali. Bolo to znakom odporu celej komunity voči zločinu a zároveň malo slúžiť na to, aby si dotýčný uvedomil, ako veľmi sa zahanbil (previnením).³⁷

Zaujímavá je informácia týkajúca sa určenia habánskej národnosti. Podľa Bela boli Čechmi („*Bohemi*“) a Nemcami („*Germani*“). Za ich hlavný charakterový rys považoval ich veľkú skromnosť („*magna modestiae*“), ktorá zároveň úzko súvisela s ich pracovitosťou. Pri opise profesijného zamerania habánov z Veľkých Levár je možné vycítiť chválu ich remeselných zručností. Neexistovala priam žiadna manuálna práca, ktorú by neovládali. Predovšetkým však vynikali v hrnčiarstve („*fictilium*“) a nožiarstve („*cultorum*“). Bel a jeho spolupracovníci sa venovali aj dobe príchodu prvých skupín anabaptistov do obce. V kráľovských dekrétach („*regni decreta*“) bol podľa nich uvedený rok 1554. Ďalší anabaptisti sa tam usadili v rokoch 1593 a 1595.³⁸

Habánsky dvor v Sobotišti je vo *Vedomostiach* uvedený pod latinským („*Aula Anabaptistica*“), ako aj slovenským názvom („*Dwór Habánsky*“). Nachádzal sa na západnej strane obce a založený bol vyhnancami z Moravy („*Pulsos ex Moravia*“), ktorí využili pohostinnosť tamojšieho panstva. Z vlastných prostriedkov si tu usadení anabaptisti postavili niekoľko skromných, no pohodlných domov.³⁹ V texte je zdôraznená aj historicky známa uzavretosť habánskej komunity. Je tu totiž uvedené, že tieto domy (tvoriace habánsky dvor) boli oddelené od ostatných obyvateľov Sobotišťa múrom. Okrem príbytkov mali anabaptisti neskôr dostať do držby aj časť poľa, ktoré potom obrábali.⁴⁰

1588. Zemepán Hans Bernhard von Lembach im vtedy poskytol ubytovanie v dlhší čas neobývaných domoch. Vo februári nasledujúceho roka (1589) s nimi uzavrel aj písomnú dohodu, na základe ktorej sa začal formovať habánsky dvor. Pavol VRABLEC, Najstaršia písomná zmienka o Veľkých Levároch (1378) a príchod habánov do Veľkých Levár (1588), in: Dejiny našej dediny. Zborník príspevkov z historického seminára konaného 29. novembra 2008 vo Veľkých Levároch, red. Pavol Vrabec, Veľké Leváre 2009, s. 17–25.

³⁷ M. BELIUS, Notitia II. (ako pozn. 28), s. 274.

³⁸ Ibidem, s. 274.

³⁹ M. BELIUS, Notitia IV. (ako pozn. 33), s. 513.

⁴⁰ Ibidem, s. 513–514.

Obr. č. 4. Habánsky dom vo Veľkých Levároch a jeho obyvatelia na konci 19. storočia.
Obrazový materiál je súčasťou diela uhorského historika Samuela Borovského (Samu Borovszky).
– Zdroj: <https://mek.oszk.hu/>, graficky upravil autor.

Na inom mieste textu je uvedené, že tento skromný ľud („*genus*“) je prísne disciplinovaný. Táto vlastnosť mala vychádzať z ich náboženských predpisov.⁴¹ Pri zmienke o ich remeselných zručnostiach je na prvom mieste uvedené hrnčiarstvo a keramika. Boli schopní vyrábať úhl'adnú keramiku všetkého druhu („*fictilia omnis generis*“). Okrem toho sa venovali aj kováčstvu a výrobe nožov. Tie boli podľa všetkého žiadaným artiklom, keďže v texte sa uvádza, že boli predávané po celej krajine (Uhorsku). Medzi ďalšími remeslami je spomenuté aj holičstvo a umenie výroby chleba (pekárstvo).⁴²

Vzťahy s obyvateľstvom mimo habánskej komunity boli podľa všetkého na základe informácií z *Vedomostí* vcelku korektné. Dobrú mienku u spoluobčanov si totiž mali zvyšovať práve cenovo dostupnými a zároveň kvalitnými výrobkami. Zaujímavá

⁴¹ M. BELIUS, Notitia IV. (ako pozn. 33), s. 310.

⁴² Ibidem, s. 514.

je aj zmienka o habánskom víne. To malo byť dokonca chutnejšie a lacnejšie, než víno pochádzajúce od iných obyvateľov Sobotišt'a. Habánsky náboženský život je uvedený len v rámci retrospektívy. Kedysi mali koncelebrovať spolu so svojimi súvercami z okolia Trenčína. Bolo to v období keď ešte anabaptistická komunita prevládala. Tým bolo pravdepodobne myslené obdobie pred odchodom veľkej časti habánov z Uhorska. Počas koncelebrovania mali sobotištskí habáni vykonávať aj istý bližšie neznámy rituál, ktorý dôverne poznali taktiež anabaptisti z Veľkých Levár.⁴³

Vo *Vedomostiach* sú spomenuté aj habánske usadlosti, ktoré už v čase písania tejto práce neexistovali, prípadne v nich žil len malý počet členov tejto komunity. Nachádzali sa v obciach Dechtice, Košolná a okolie hradu Branč. V časti textu venujúcej sa Dehticiam je zaznamenané, že hrnčiarstvu („*figuli*“) sa v rámci obce venovali anabaptisti, ktorí zhotovovali keramiky z bielej hliny („*candida humo*“). Elegantnou technikou („*elegantio technico*“) boli schopní vyrábať rôznorodé („*varioque*“) hrnčiarске výrobky.⁴⁴

Pri zmienke o Košolnej je uvedené, že v tejto elegantnej obci („*vicus elegans*“), ktorú kedysi obývali habáni sa ešte v tej dobe (prvá polovica 18. storočia) uchovávalo ich umenie hrnčiarkeho remesla. Správa o habánoch z Košolnej je však napriek svojej strohosti značne pochvalná. Anabaptisti vraj boli pozoruhodní v každom smere („*Insignes sunt Anabaptista, in omni genere*“). Predovšetkým však v hrnčiarstve („*figuli in primis*“).⁴⁵ V tejto časti textu *Vedomostí* je taktiež zapísaný jeden pomerne kuriózný poznatok. Uvádza sa v ňom, že habáni svoje keramické výrobky zhotovovali tak, že napodobňovali Indov („*ad Indorum imitationem facta*“).⁴⁶

⁴³ M. BELIUS, Notitia IV. (ako pozn. 33), s. 514.

⁴⁴ M. BELIUS, Notitia II. (ako pozn. 28), s. 188. Prítomnosť habánov v Dehticiach bola po prvý raz zaznamenaná v roku 1626 (F. ZIMMERMANN, Historisch-ethnographische Analyse (ako pozn. 13), s. 65). Zmienka o *bielej hline* (*candida humo*) súvisí s tým, že ich džbankárska hlina bola viac vápenitá a vypaľovala sa do biela (H. GROTHE, Verbreitung (ako pozn. 19), s. 6).

⁴⁵ M. BELIUS, Notitia II. (ako pozn. 28), s. 202. Habáni sa v Košolnej usadili približne v období rokov 1546–1547. Po tureckom plienení obce sa uchýlili na hrad Červený Kameň. V obci Častá im gróf Mikuláš Pálfi ponúkol spustený dom, ktorý si zrenovovali a vedľa neho postavili nový. Z tohto dôvodu je možné predpokladať, že habánske osídlenie v Častej vzniklo až v roku 1665 a jeho zakladateľmi boli anabaptisti pochádzajúci zo zničeného dvora v Košolnej. V neskoršom období (1676) sa časť príslušníkov tejto komunity síce vrátila do novovybudovaného sídla v Košolnej, avšak niektorí habáni ostali v Častej žiť aj naďalej (Eva BORECKÁ, Killyho kúria v Častej, Pamiatky a múzeá 4, 2010, s. 8–11; Zuzana FRANCOVÁ, Habánska fajansa a jej vplyv na džbankárstvo na západnom Slovensku, in: Tradícia keramiky v Bratislavskej župe a možnosti jej kreatívnej reflexie, red. Rastislav Šenkirík, Bratislava 2017, s. 25–37).

⁴⁶ M. BELIUS, Notitia II. (ako pozn. 28), s. 202. Vo *Vedomostiach* nie je zdôvodnené tvrdenie, podľa ktorého sa habáni v Košolnej pri výrobe svojej keramiky inšpirovali indickým prostredím. Je však dôležité poznamenať, že práve habánska keramika pochádzajúca z tejto obce bola typická výjavmi roľníkov, pastierov, kvetinovými a geometrickými vzormi. Okrem toho boli keramické vý-

Obr. č. 5. Kresba znázorňujúca kopanie džbankárskej hliny v Košolnej, ktorá je súčasťou článku slovenského etnografa Laca Kišša o slovenskom džbankárstve z roku 1935. – Zdroj: Laco KIŠŠ, O našom džbankárstve, Devín 3, 1935, s. 121.

robky habánov žijúcich na Slovensku vo všeobecnosti charakteristické využívaním bielej a modrej glazúry (Agáta PETRAKOVIČOVÁ ŠIKULOVÁ, Modranská keramická dielňa ako pokračovateľka tradície západoslovenského džbankárstva, in: *Tradícia keramiky v Bratislavskej župe a možnosti jej kreatívnej reflexie*, red. Rastislav Šenkirik, Bratislava 2017, s. 38–48). Je taktiež zaujímavé, že práve modrá keramika je typická pre niektoré regióny Indie – príkladom toho je okolie indického mesta Džajpur (Anjali PANDEY, Blue pottery of Jaipur, *International Journal of Research – Grant-haalayah* 7, 2019, s. 249–255). Spojitosť habánov s indickým prostredím naznačil rakúsky historik Berthold König. Podľa neho sa okolo roku 1500 začali do Európy dovážať z Číny a Indie kvalitné keramické výrobky s bielou glazúrou. Rýchlo sa rozšírili aj do oblasti Švajčiarska, kde sa neskôr sformovalo anabaptistické hnutie. Práve náboženský exulanti, ktorí poznali techniku výroby keramiky inšpirovanej indickým a čínskym prostredím ju počas svojho migrovania priniesli aj do regiónov strednej Európy (B. KÖNIG, *Zur Geschichte* (ako pozn. 18), s. 17–18).

Habáni žijúci v okolí hradu Branč („*Arx Berentsch*“) sem podľa Bela prišli v bližšie neurčenom roku, ktorý však spadol do obdobia tureckých nájazdov (16. až 17. storočie) na územie súčasného Slovenska. Počas jedného z týchto vpádov, kedy bola situácia v krajine málo bezpečná, sa mimo hradieb hradu Branč usadilo niekoľko utečencov z okolitých obcí. Bol tu pre nich vybudovaný akýsi tábor, ktorý bol opevnený dvoma palisádami a vodnou priekopou. Vo vnútri takéhoto opevneného tábora sa nachádzalo aj niekoľko jednoduchých príbytkov, ktoré boli z časti obývané habánmi („*Anabaptiste partim*“).⁴⁷

Záver

Napriek tomu, že najrozsiahlejšie informácie o habánoch na Slovensku je možné nájsť predovšetkým v odbornej spisbe z 20. storočia, do istej miery sa im venovali aj autori píšuci v skorších obdobiach. V 17. až 19. storočí vzniklo celé množstvo obsahovo rozsiahlych historicko-geografických a národopisných prác, ktoré sa z veľkej časti venovali popisu jednotlivých národností, etník a etnografických skupín, žijúcich na území vtedajšieho Uhorska. Neoddeliteľnou súčasťou vtedajšej uhorskej odbornej spisby bola aj osoba Mateja Bela. V jeho viacvázkovom diele *Vedomosti* sa totiž okrem iného nachádzajú aj zaujímavé informácie o habánskom obyvateľstve.

Belove správy o habánoch sa väčšinou týkali opisu ich remeselného zamerania. Podľa neho vynikali predovšetkým v hrnčiarstve a nožiarstve. Boli schopní vyrábať viacero druhov keramiky a habánske nože mali byť natoľko cenené, že sa s nimi obchodovalo po celej krajine. Celkovo Bel opísal päť habánskych lokalít. Za najznámejšie habánske kolónie („*anabaptistarum coloniae*“) považoval tie, ktoré sa nachádzali v Sobotišti a Veľkých Levároch. Práve tu ešte v časoch písania *Vedomostí* (prvá polovica 18. storočia) žilo niekoľko habánov. Okrem týchto miest Bel spomenul, aj podľa neho už nejestvujúce usadlosti v Košolnej, Dechticiach či v blízkosti hradu Branč. Vo všeobecnosti je možné konštatovať, že informácie o habánoch vo *Vedomostiach* boli pomerne strohé. Spôsobené to však pravdepodobne bolo protestantským vierovyznaním Mateja Bela. Mohol sa báť neprijemností a z tohto dôvodu o evanjelikoch a iných odnožiach protestantizmu (napríklad habáni) takmer vôbec nepísal.⁴⁸

⁴⁷ M. BELIUS, Notitia IV. (ako pozn. 33), s. 515. Príchod habánov do tábora pod hradom Branč sa viaže k roku 1623 a súvisel s protihabsburským povstaním Gabriela Betlena; ten spolu so svojimi tureckými spojencami prenikol až k moravským hraniciam (H. KUNNERT, Beiträge (ako pozn. 17), s. 292–303).

⁴⁸ L. V. PRIKRYL, Prvky (ako pozn. 22), s. 87–93.

Pavol Krajčovič

The haban settlement in Slovakia from the perspective of Matthias Bel

The territory of present-day western Slovakia was inhabited in the past by several German-speaking ethnographic groups. One of them were also members of the radical religious-social movement Anabaptists, who were also known under the ethnonymic name – Habans. Despite the fact that the most extensive information about Habans in Slovakia can be found primarily in scientific literature from the 20th century, authors writing in earlier periods also addressed them to a certain extent. This paper deals with knowledge about the Haban settlement, which can be found in the work of the Hungarian polymath, geographer and historian Matthias Belius / Matej Bel (1684–1749).

Through the analysis of Bel's work *Historical and Geographical Knowledge of New Hungary* (*Notitia Hungariae Novae historico-geographica* – abbrev. *The Knowledge*), it is possible to state several ascertainings. According to Bel, Habans were capable of producing several types of pottery, and Haban knives were so valued that they were traded throughout the country.

From a historical-geographical point of view, Bel described a total of five Haban sites. He considered those located in Sobotište and Veľké Leváre, to be the most famous Haban colonies (“*anabaptistarum coloniae*”). Right here, at the time of writing *The Knowledge* (first half of the 18th century), several Habans lived. In addition to these places, Bel also mentioned, according to him, the no longer existing estates in Košolná, Dechtice or Branč Castle vicinity.

Vojtěch Kessler – Josef Šrámek*

**„POSTUP PROBÍHAL ZRYCHLENÝM KROKEM“,
ANEB ČAS A PROSTOR V PŘEDSTAVÁCH
ÚČASTNÍKŮ PRUSKO-RAKOUSKÉ VÁLKY
V ROCE 1866**

‘ADVANCEMENT WAS ACCELERATED’
OR TIME AND SPACE AS PERCEIVED BY PARTICIPANTS
TO THE AUSTRO-PRUSSIAN WAR IN 1866

Keywords

19th century
Austro-Prussian War 1866
ego-documents
memoirs
everydayness
historical geography
historic memory

Abstract

Authors of the essay have attempted, based on ego-documents, to reveal the borderlines of the discrepancy between the expected standard of intensity and duration of the Austro-Prussian conflict and the subsequent reality. One of the 19th-century modernizing processes condensed in the short and intense clash in the summer of 1866 when in consequence of increased density of the traffic infrastructure and the introduction of new communication and infrastructure networks, the world seemed ‘smaller’ and ‘faster’. The essay brings an analysis of the period discourse that the authors understand not only as a frame within which memories and events were performed, but also as a product of mnemonic processes.

* PhDr. Vojtěch Kessler, Ph.D., Historický ústav AV ČR, v.v.i., Prosecká 809/76, 190 00 Praha 9. E-mail: kessler@hiu.cas.cz. – Mgr. Josef Šrámek, Ph.D., Muzeum východních Čech v Hradci Králové, Eliščíno nábřeží 465, 500 03 Hradec Králové 3. E-mail: j.sramek@muzeumhk.cz.

Prusko-rakouská válka 1866

Prusko-rakouská válka z léta roku 1866 bezpochyby náleží mezi klíčové události nejen českých, ale i evropských dějin. Pozornost věnovaná dějepiscetvím tomuto konfliktu, který v řadě ohledů spolufirmoval směr, jímž kráčela moderní historie, je tak bezesporu oprávněná.¹ Ovšem přehlédneme-li kritickým zrakem většinu titulů o historii válečného roku 1866,² zjistíme, že zde v zásadě stále dominuje klasická vojensko-historická optika popisu vlastních bojových operací, resp. politického rozměru prusko-rakousko-italského konfliktu, zatímco kupř. rozměr podoby **každodenního života ve stínu války** a jejích dopadů proniká do domácího dějepiscetví v soustředěné podobě teprve nedlouho.³ Podobným tématem je využití tzv. ego-dokumentů. Třebaže je tento typ historického pramene pro dobu válečného roku 1866 dochován méně, než kupř. pro čtyři válečná léta první světové války,⁴ pro historiografii prusko-rakouského konfliktu je signifikantní, že v doposud jediné domácí monografii,⁵ která se pokusila téma války

¹ Wie die Siegessäule nach Berlin kam. Eine kleine Geschichte der Reichseinigungskriege 1864 bis 1871, hg. Thorsten Loch – Lars Zacharias, Freiburg im Breisgau – Berlin – Wien 2011; Dennis E. SHOWALTER, 1866: Crisis of Federation, in: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*, red. Jiří Hutečka – Josef Šrámek, Hradec Králové 2018, s. 10–14; Michael EPKENHANS, 1866 – The Battle of Königgrätz: A turning point in German and European history?, in: *Tamtéž*, s. 27–38; Miloš ŘEZNÍK, Válka roku 1866 v saské historické tradici a paměti (Pokus o první zmapování), in: *Tamtéž*, s. 250–266; *Der preussisch-österreichische Krieg 1866*, hg. Winfried Heinemann – Lothar Höbelt – Ulrich Lappenküper, Leiden – Boston – Singapore – Paderborn 2018.

² Srov. Josef SIMON, Válka 1866. Výběrová regionální bibliografie, red. Jaroslav Šůla, Hradec Králové 1968; Marie SOBOTKOVÁ – Ladislav VACINA, Rok 1866 na Náchodsku. Výběrová bibliografie, Náchod 1991; Ivana NÝVLTOVÁ, Bibliografie knih o válce roku 1866 v knihovně Muzea východních Čech v Hradci Králové, in: *Královéhradecko 3. Historický sborník pro poučenou veřejnost*, Hradec Králové 2006, s. 255–279.

³ Ke stavu historiografie prusko-rakouské války z roku 1866 naposledy Pavel BĚLINA, Ve stínu ideologie: Válka roku 1866 v českém předlistopadovém dějepiscetví, in: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*, red. Jiří Hutečka – Josef Šrámek, Hradec Králové 2018, s. 15–20; Vojtěch KESSLER – Josef ŠRÁMEK, Quo vadis bellum germanicum? Zamyšlení nad historiografií prusko-rakouské války roku 1866, in: *Souboj mečů, idejí a charakterů. K životnímu jubileu prof. Ivana Šedivého*, red. Jana Čechurová – Josef Žemlička, Praha 2019, s. 119–131. V širším kontextu TÍŽ, *Obrazy války v historii aneb Mantinely recepce válečných událostí na příkladu války roku 1866*, *Marginalia Historica* 7, 2016, s. 105–131.

⁴ Srov. Vojtěch KESSLER – Josef ŠRÁMEK, *Tváře války: Velká válka 1914–1918 očima českých účastníků*, Praha 2020.

⁵ Mezi Martem a Memorií. *Prameny osobní povahy k vojenským dějinám 16.–19. století*, red. Vítězslav Prchal, Pardubice – Pelhřimov 2011.

„Postup probíhal zrychleným krokem“, aneb čas a prostor v představách účastníků prusko-rakouské války v roce 1866

a paměti uchopit, toto téma chybí, přestože je z čeho čerpat.⁶ A právě prameny osobní povahy a jejich výpovědní možnosti ve vztahu k průběhu a vnímání válečného tažení z roku 1866 budou předmětem následujících stránek.

Petr Wohlmuth nedávno obohatil českou historiografii (nejen vojenství) velmi inspirativní monografií o historii krymské války z let 1853–1856, při jejíž četbě maně vytane na mysl okřídlená teze o tom, že „generálové se připravují na minulé války“.⁷ Wohlmuthova práce nám totiž poskytla jakousi interpretační mřížku, v jejíž optice náhle jasně vysvětlil dosud v literatuře neakcentovaný charakter **pramenů osobní povahy spjatých s válkou z roku 1866**. Při četbě dosavadní produkce se snad mimochodem, leč ve výsledku o to silněji, formuje obraz prusko-rakouské války jakožto konfliktu výjimečného, ověřeného zainteresovanými autory řadou superlativů, ať už se to týká koncentrace vojsk, poměru ztrát či tolik autory i čtenáři oblíbeného střetu militárních mechanik různé technologické úrovně. Co je ale fatálně opomíjeno, a přitom právě to představuje snad nejvíce onu unikátnost prusko-rakouské války (alespoň v rámci moderních konfliktů), je podle našeho mínění bezprecedentně krátká doba trvání bojových operací, odehrávajících se ovšem na relativně rozlehlé ploše (i pokud vezmeme v potaz jen česko-moravské bojiště). Proto podobně jako Petr Wohlmuth, který v pramenech našel rozpor v očekávání aktérů a následné reálné podobě války na krymském poloostrově, i my jsme si při opakuji se četbě celé řady dobových vzpomínek na válečný rok 1866 povšimli nesouladu mezi očekávaným standardem intenzity a trvání konfliktu, který si ani zkušenější aktéři nedokázali představit, a následnou realitou. V krátkém a intenzivním střetnutí z léta roku 1866 totiž jako by zkondenzoval jeden z modernizačních procesů 19. století, kdy došlo vlivem zhuštění dopravní sítě a zavádění nových komunikačních a infrastrukturních sítí k pomyslnému „zmenšení“ a „zrychlení“ světa. Vnímání prostoru a času účastníky prusko-rakouské války jsme se proto rozhodli podrobit bližšímu zkoumání. Na úvod je třeba ještě říci, že z hlediska metodologického přístupu ke dvěma sledovaným korelátům, tj. k času a prostoru, se

⁶ Jako pars pro toto Josef ŠRÁMEK, Význam deníku Vojtěcha Weidenhoffera pro dějiny prusko-rakouské války z roku 1866, in: Havlíčkobrodsko 27, 2013, s. 130–168; TÝŽ, Venkov za prusko-rakouské války roku 1866: Selské paměti jako historický pramen a podnět pro další bádání, Východočeské listy historické 32, 2014, s. 183–191; TÝŽ, „Nešťastné jsou obce, na jejichž polích krvavé furie války ve zkázyplném reji zuřily...“. Život na královéhradeckém venkově ve válečném roce 1866, in: Venkov, rolník a válka v českých zemích a na Slovensku v moderní době, red. Jitka Balcarová – Eduard Kubů – Jiří Šouša, Praha 2017, s. 189–207; TÝŽ, Beletrizující memoáry jako historický pramen? Vzpomínky spisovatele Ignáta Herrmanna na dětství v královéhradecké pevnosti ve válečném roce 1866, Východočeský sborník historický 36, 2019, s. 65–111; TÝŽ, Válečné události roku 1866 ve vzpomínkách spisovatele Antala Staška (1843–1931). Příspěvek k recepci historie prusko-rakouské války, Královéhradecko 12, 2021, s. 147–156; Vojtěch KESSLER, „S podzimem dostavil se zlý host“. Cholera ve válečném roce 1866 v pramenech osobní povahy, Opera historica 21, 2020, s. 247–265.

⁷ Petr WOHLMUTH, Východ proti západu? Krymská válka (1853–1856) pohledem historické antropologie, Praha 2020.

opíráme o Ricoeurovo pojetí času jako něčeho neoddělitelného od dotýčných aktérů, kteří jej prožívají.⁸ Prostor pak nevnímáme jako něco environmentálního, resp. ontologicky daného, ale spíše jako diskurzivní konstrukt.⁹

Vnímání času a prostoru

Čas patří k fenoménům, které jsou obtížně uchopitelné: „*Už svatý Augustin se potýkal s paradoxem, na který narazil v souvislosti s otázkou, co je čas: „Když se mě na to nikdo neptá, vím to. Kdybych to ale chtěl někomu, kdo se ptá, vysvětlit, nevím.“ ...Jednou z cest, jak podobné obtíže s uchopením času obejít, bylo užíváno metafor, které abstraktní pojem kognitivně domestikovaly pomocí pojmu z jiné, konkrétnější oblasti*“.¹⁰ Ještě dnes, i za pomoci exaktních fyzikálních definic míváme pořád pocit, že je čas – například ve srovnání s délkou či váhou – něco nesamozřejmého, nezřetelného, něco, co podléhá subjektivizaci. Jednou z cest, jak takové obtíže obházet, bylo užívání nejrůznějších metafor, které abstraktní pojem kognitivně domestikovaly pomocí pojmu z jiné, konkrétnější oblasti. V průběhu 19. století, v důsledku nejrůznějších tendencí, které bychom při obrovském zjednodušení mohli nazvat „modernizační proces“, docházelo mimo jiné k jakémusi „zprůmyslnění“ času, zasahujícím postupně široké vrstvy společnosti.¹¹ Zatímco jsme prováděli – historici i společnost – industrializační tance kolem totemu s názvem „parní stroj“, uniklo nám, že s přehledem nejmasověji se rozšiřujícím strojem té doby byly mechanické hodiny. Od konce 18. století, kdy se stávaly standardním výdobytkem měšťanských interiérů, až na počátek

⁸ Paul RICOEUR, *Čas a vyprávění I*, Praha 2001.

⁹ Prostor a krajinu lze v této souvislosti vnímat jako specifickou konstrukci paměti (Simon SCHAMA, *Krajina a paměť*, Praha 2007), jako text (James DUNCAN – Nancy DUNCAN, (Re)reading the landscape, *Environment and Planning, Society and Space* 6, 1988, s. 117–126; v českém prostředí zejména: Martin TOMÁŠEK, *Krajiny tvořené slovy. K topologii české literatury devatenáctého století*, Praha – Ostrava 2016), nebo jako narativ spojený s případným citovým zaujetím, ať už sentimentem, patosem, či poetikou (např. Kurt H. WEBER, *Die literarische Landschaft. Zur Geschichte ihrer Entdeckung von der Antike bis zur Gegenwart*, Berlin, New York 2010).

¹⁰ Lenka ŘEZNÍKOVÁ, Sociální čas a jeho reprezentace ve výkonové společnosti 19. století. Liberalizace – monetizace – pluralizace, in: *Pochopit vteřinu. Prožívání času v české kultuře 19. století*, red. Martin Hrdina – Kateřina Piorecká – Eva Bendová, Praha 2019, s. 24–37, zde s. 24.

¹¹ Jan PEZDA, Industrializace venkovského času (1842–1861), in: *Pochopit vteřinu. Prožívání času v české kultuře 19. století*, red. Martin Hrdina – Kateřina Piorecká – Eva Bendová, Praha 2019, s. 64–76; Milan HLAVÁČKA, Kontrolovaný čas: píchací hodiny, in: *Tamtéž*, s. 105–114; Marie MACKOVÁ, Pracovní doba a úřední hodiny státní správy v Čechách 19. století, in: *Tamtéž*, s. 115–122.

„Postup probíhal zrychleným krokem“, aneb čas a prostor v představách účastníků
prusko-rakouské války v roce 1866

Obr. č. 1. Bílá věž, dominanta pevnostního města Hradce Králové, byla roku 1829 osazena novým hodinovým strojem; konec 19. století. Traduje se, že na hodinách byla v roce 1866 prohozena velká a malá ručička s cílem ztížit nepříteli orientaci v čase. To je však jen místní legendou. – Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Hradecensia, inv. č. HK/07-1062.

20. věku, kdy byly zcela běžné coby neoddělitelná výbava většiny jedinců v podobě kapesních či náramkových hodinek.¹²

A uprostřed tohoto procesu postupné minuciózní traktace života na jednotlivé časové úseky proběhl námi sledovaný prusko-rakouský konflikt, v němž, stejně jako ve všech předchozích válkách, vládl charakteristický rys vojenského života, a sice to, že situace se často, a zejména bez varování, dynamicky mění.¹³ Mimochodem ona

¹² Emanuel POCHE – Libuše BUREŠOVÁ, *Hodiny a hodinky ze sbírky Uměleckoprůmyslového muzea v Praze*, Praha 1987, s. 58–86.

¹³ Marie MACKOVÁ, *Voják 19. století na cestách. Putování Karla Gustava Wilhelma prince Hohenlohe-Langenburg Evropou*, *Theatrum historiae* 12, 2013, s. 93–113; Josef ŠRÁMEK, *Ve vojenském kabátě, pod císařským praporem: Prožitek na bojištích z roku 1866 v řadách 21. pěšího pluku*, in: *Havlíčkobrodsko* 30, 2016, s. 119–149; TÝŽ, *Cesta tam a zase zpátky: Morava ve válečném roce 1866 ve vzpomínkách Ladislava Prokopa z 21. pěšího pluku*, in: *Rok 1866 na Moravě*, red.

„mechanizace času“ byla v dobovém diskurzu přítomna na pruské straně také v jakém-si makroměřítku, dle něhož bleskově provedená mobilizace, probíhající „jako na drátkách“, sugerovala představu, že celá společnost je strojem, který musí být obdařen „vůdčím duchem“ (ať už jím měl být král Vilém I., ministr války Albrecht von Roon či náčelník generálního štábu Helmuth Karl von Moltke) a ostatní jsou jen ozubená kolečka, jejichž povinností je „zapadnout“ a pracovat přesně a zejména „včas“. ¹⁴

Co se **prostoru** týče, objevuje se zde jev opačný. Zatímco čas se tehdejšími pozorovateli pocitově „zkracoval“, vzdálenosti, které byl člověk schopen obsáhnout, se až neuvěřitelně „prodlužovaly“ a obzory se „rozšiřovaly“. Mentální geografický horizont zhruba v první polovině 19. století byl vymezen okruhem přibližně 15 km od místa bydliště. Masy mladých mužů s takovouto imaginativní výbavou byly povolány k výkonu vojenské služby, při níž měly možnost poznat geografickou dimenzi dosud netušenou. ¹⁵ Vojenská služba pro ně obvykle znamenala první větší prostorové odloučení od domova. ¹⁶ Zůstaneme-li u příslušníků rakouské armády, koncentrace vojsk zhruba v prostoru mezi Českou Třebovou, Hranicemi na Moravě a Břeclaví a následným přesunem k Olomouci, byla nejen logisticky náročnou operací, ¹⁷ ale pro desítky tisíc účastníků specifickou cestou „do exotických krajín“ za využití železnice či lodní dopravy, jak ilustrují slova Emanuela Salomona z Friedbergu: „26. dubna časně ráno rozloučiv se (...) jsem vstoupil (...) do kočáru poštovského a ujížděl do Vršce k železnici. Podíval-li se někdo na mapu císařství Rakouského, musí se mu zdát velmi podivným, že já, jsa určen z Pančeva (Banát, nedaleko Bělehradu – pozn.) do Verony, tudíž co nejrozhodněji na západ, ujíždím co nejurčitěji právě směrem opačným na východ, nejinak, než jakobych chtěl spíše uprchnouti od nastávajícího válčiště a ujíti nebezpečstvím tam na mne čekajícím. Avšak jak sít železniční tenkráte před 30 lety ještě proti nynějšíku byla málo vyvinuta, byla cesta má přes Vršec, Budapešť, Velikou Kanižu a Pragersko (...) do jižní dráhy, ne-li nejkratší, neb dělala velikou okliku, aspoň zajis-

Miroslav Svoboda, Brno 2016, s. 39–52; Daniel BUBENÍK, Každodenní realita českých účastníků první světové války, diplomová práce, Fakulta Humanitních studií, Univerzita Karlova, Praha 2009, s. 43.

¹⁴ Frank BECKER, Strammstehen vor der Obrigkeit Bürgerliche Wahrnehmung der Einigungskriege und Militarismus in Deutschen Kaiserreich, *Historische Zeitschrift* 277, 2003, s. 99–102.

¹⁵ Josef ŠRÁMEK, Vzpomínky Františka Dytrycha z Osic na tažení v roce 1866 v řadách pěšího pluku č. 18, in: *Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866* 29, 2020, s. 31–45.

¹⁶ Martin ZÜCKERT, Landesverteidigung und staatliche Integration? Die tschechoslowakische Armee nach 1918, in: 1918. Model komplexního transformačního procesu, red. Lucie Merhautová – Jana Malínská, Praha 2010, s. 117–130, zde s. 117.

¹⁷ Ondřej KRÁL, Mobilizace a koncentrace Severní armády z pohledu geografie, in: *Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie*, red. Jiří Hutečka – Josef Šrámek, Hradec Králové 2018, s. 140–161.

ti nejrychlejší. I kdybych volil plavbu parolodí po Sávě až do Sisku, což proti proudu a při řídkém tam spojení by bylo trvalo neskonale dlouho, pak rovněž dlouhá a obtížná by byla bývala vozba ze Sisku přes Záhřeb do Zidanmostu (Steinbrück) do železnice jižní, byl bych přibyl do Verony bez přirovnání později“.¹⁸ Ve světle následných úmorných pěších pochodů z Rakous na Moravu a dále do severovýchodních Čech vzpomínal na počátek cesty na pozice lodí ve zjevně kladném duchu i další účastník kampaně z roku 1866 Ladislav Prokop: „Roku 1866 byla prohlášena válka mezi Pruskem a Rakouskem. Náš pluk, který ležel přes padesát let ve Vlaších a pak tři roky v Dalmácii, dostal rozkaz vrátit se po tolika letech domů, do Čech. (...) Bylo 1. máje, den byl krásný. Vyrukujeme z kasáren za veselého pochodu naší kapely. Jdeme k přístavu. Tam již byla pro nás připravena loď Australia. (...) Plaveme, já mezitím usnul. (...) Počasí bylo příznivé a tak plavba příjemně utíkala“.¹⁹

Současné koncentrace vojsk znamenala, nejen v českých poměrech, absolutní zkušenostní novum pro všechny zúčastněné.²⁰ Byla to situace, která dalece přesahovala i normativní předpisové standardy (například v otázce tábořišť, latrín atd.). A jak si ukážeme, základní pointou prostoru a času v námi sledovaném konfliktu je do absurdních rozměrů dovedená zásada vojenského života, která praví, že voják obecně neví, **kde** je a **kde** bude za jaký čas. A je to vlastně jedno, protože to, co se od něho vyžaduje, co je podstatnější a ve válce důležitější, aby věděl, **co** má dělat.

Logistika. Úvodem k válečné logistice v roce 1866 je nutné zdůraznit, že v oné válce neselhávala logistika a zásobování proto, že by byla špatně organizovaná a nepřipravena na konflikt, ale prostě proto, že nebyla připravena na „takový“ konflikt. „Rychlost“ té války byla nad možnosti tehdejšího zásobování a logistiky. Vojáci si například opakovaně stěžovali, že maso, které jim bylo dodáno, je zkažené. Ilustrativně situaci popsal Ladislav Prokop z rakouského pěšího pluku č. 21: „2. července večer jsme přišli k Hořiněvsi. (...) Přivezli maso. Již z daleka jsme cítili, že smrdí. Vezli ho v tom teple již dva dny“.²¹ Zatímco v jistém místě došlo k porážce a rozbourání dobytka, než se maso stihlo rozdat mužstvu, přišel bezodkladný rozkaz k přesunu – a když řeznické vozy vojsko přece dostihly, v teplém letním počasí se maso stačilo zkažit.

Stejná situace ukazuje i na další problém. Vázlo nejen zásobování, ale také předávání a sdílení rozkazů. Ty mnohdy docházely pozdě, a tudíž neodpovídaly aktuální situaci.²² Jednotky se tak přesouvaly z místa na místo, jiné zbytečně čekaly. A nebyla

¹⁸ Před třiceti lety. Vzpomínky na válečný rok 1866 vyňaté z paměti vyššího důstojníka, Praha 1896, s. 33–34.

¹⁹ Ladislav PROKOP, Zápisky, Hradec Králové 1981, s. 79.

²⁰ Ondřej KRÁL, Strategické aspekty prusko-rakouské války 1866 z pohledu vojenské geografie, dizertační práce, Přírodovědecká fakulta, Ostravská univerzita, Ostrava 2018.

²¹ L. PROKOP, Zápisky (jako pozn. 19), s. 106.

²² Jiří NÁHLOVSKÝ, Srážka u Kuřívod 26. června 1866, Hradec Králové 2006, s. 28.

Obr. č. 2. Várnice patřící do povinné výstroje rakouské pěchoty, určené pro 4–5 mužů, byly v praxi vojákům často k nepotřebě s ohledem na zpoždění zásobování. Přesto jimi byli na pochodu obtěžkáni; polovina 19. století. – Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria, doprovodná dokumentace, bez ev. č.

to „výsada“ jen rakouské strany. Také pruská armáda trpěla únavou, nedostatečným zásobováním a selhávala její logistika. Dokonce se ze vzpomínek účastníků zdá, že se jednalo o větší problém než na straně domácích Rakušanů.²³ Pruský husar Jan Kowarčík si poznamenal: „*Dnes ležíme druhý den v kvartýrech a dostáváme menáž. To se mi tuze líbí, protože až dosud jsem nemohl nikde nic vzít, koupit se nikde nic nedalo a musil jsem proto často trpět velký hlad*“.²⁴ Ani Prusové totiž s tak rychlým průběhem operací nepočítali. A k tomu musíme připočíst dílčí jevy, které se nám dnes sice zdají být především humornou jednotlivinou, avšak reálně svou roli nečekaného faktoru sehrály, jako např. situace, k níž došlo ve Dvoře Králové nad Labem, kde „*před krámem sklenáře Bebáčka leželo tolik střepů porcelánového zboží a skla, že pruský velitel musel 1. července nařídít vyklizení ulice, aby byla sjízdná*“.²⁵

Na rakouské straně se zmíněná situace stala předmětem diskusí, jelikož coby poražená musela hledat viníky. Rakouské armádní kruhy označovaly nepříjemný rychlý pohyb malých pruských útvarů jako „affenartig“, rakouské vojenské kádry tedy používaly zesměšňující metaforu pro něco, co císařské armádě jednak bytostně nebylo vlastní a jednak to bylo něčím, nač nebyla schopna adekvátně reagovat.²⁶ Obecně rakouští komentátoři kritizovali plýtvání časem a „zlopověstné“ loudání jak veškeré pří-

²³ Viktor LIGNITZ, Viktor, *Aus drei Kriegen*. 1866, 1870/71, 1877/78, Berlin 1904, s. 17; Paul von HINDENBURG, *Paměti*, Brno 1997, s. 21; Zuzana BLÁHOVÁ – Vojtěch KESSLER, ... a proti těmto slovanským bratrům teď musím bojovat. Lužičtí Srbové v prusko-rakouské válce 1866, Praha 2021, *passim*.

²⁴ Z. BLÁHOVÁ – V. KESSLER, ... a proti těmto slovanským bratrům (jako pozn. 23), s. 80–82.

²⁵ Jindřich ŠISLER, *Dvůr Králové ve válečném roce 1866*, Dvůr Králové 1966, s. 41.

²⁶ Před třiceti lety (jako pozn. 18), s. 149.

„Postup probíhal zrychleným krokem“, aneb čas a prostor v představách účastníků prusko-rakouské války v roce 1866

pravy k válce, tak i její provádění, příkladem budiž Emanuel Salomon von Friedberg, který konstatoval, že „*vůbec charakterisuje plýtvání časem a zlopověstné loudání jak veškeré přípravy k válce 1866 na severu, tak zahájení její*“.²⁷ Mnohdy však kritika ať už ze strany dobových publicistů, pozorovatelů, ale i od pozdějších autorů sekundární literatury stála mimo objektivní fakta.

Pohyb

Co se přesunu vojsk během kampaně v roce 1866 týče, pamětníci oné doby se víceméně shodují v tom, že jednotlivé vojenské útvary obou stran se neustále, a tím pádem z pohledu řadových vojáků do velké míry chaoticky, přesouvaly. Dominující prožitek pohybu ilustrativně reflektují vzpomínky Františka Dytrycha, který prožil válečný čas v řadách královéhradeckého pěšího pluku č. 18: „*Zde jsme se zdrželi do 17. června. 17. června tedy v 10 hod. ráno jsme vyšli a šli jsme do Josefova na nádraží, kdež jsme byli uvítáni a přiozdobení od jaroměřských měšťanů, což bylo příliš dojímavé, nápotom jsme sedali na stroj, v 6 hod. odpůldne, a jeli jsme do Mladé Boleslavi, kamž jsme přijeli v 1 hod. z půlnoci, kdež jsme pobyli do rána, na nádraží, a ráno zase dále do Sokorádu na štaci, kdež jsou na blízku Kosmonos*“.²⁸ Podobný obraz zachytil s důrazem na problémy s neustálým pohybem spjaté ve svých memoárech Dytrychův kolega z čáslavského pěšího pluku č. 21 Ladislav Prokop: „*V poledne 30. června jsme zatáhli jedno návrší a čekali jsme tam na Prušáka (...) Prušák nepřišel, táhneme dále. V noci jsme opět začali vařit mináž. Jak se začalo maso vařit, přišel alarm. Všechno jsme museli nechat být, nádoby s masem se překlopily. Já jsem ale přece jen chtěl alespoň trochu té polévky užít. Nabral jsem si svrchu a miním si ji za chůze vypít. Udělám lok a spařím si celá ústa. Polévku jsem vylil a uháním pryč*“.²⁹ Právě takto vypadaly začasťté podmínky, v jejichž důsledku znavení vojáci nedostali vždy možnost uvařit si a najíst se, jak jsme poukázali výše. Dispozice se měnily ve zmatky podle toho, jak se měnily informace o pohybu nepřítele: „*Před týdnem jsem psal, že jsme přišli až k jičínskému kopci. Tam trvalo pořádně dlouho, než přijela zásobovací kolona, a když jsme od ní konečně dostali potraviny a vařili oběd, dostali jsme zprávu, že Prusové postupují po opačné straně kopců. Tak jsme museli celé to dobré vaření vylít, a mohli jsme s sebou vzít jen nevařené maso, a z oběda, na který jsme se přitom celý den těšili, nebylo nic*“³⁰, vzpomínal saský voják Jan Mikanja.

²⁷ Před třiceti lety (jako pozn. 18), s. 142.

²⁸ Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Literatura-Literární archiv, František Dytrych, Kniha pamětnosti, inv. č. 9640, nepag.

²⁹ L. PROKOP, Zápisky (jako pozn. 19), s. 104.

³⁰ Z. BLÁHOVÁ – V. KESSLER, ... a proti těmto slovanským bratřím (jako pozn. 23), s. 103.

Rakouští aktéři uvádějí, že prováděli dávku denního pochodu nepřetržitě i 11 dní. Podle předpisů ale měl po dvou denních pochodech následovat jeden den odpočinku, tzv. Rasttag. Ladislav Prokop, příslušník pěšího pluku č. 21, explicitně uvedl, že tři následující dny po sobě jeho jednotka urazila 60 km, dvojnásobek oproti normální denní dávce, která znamenala 30 km.³¹ „*A zase na cestu! Jdem pochodem dále. Cestou jsme se těšili, jak přijdem do Skalice, že si odpočinem. Byl to již jedenáctý marš, neměli jsme jeden den prázdný. (...) Poslední tři dni jsme dělali dvojité pochody. Bylo toho na nás moc najednou, byli jsme umdleni na nejvyšší stupeň. Bažili jsme po odpočinku. Slíbili nám, že u Skalice budeme mít rasttag, den k odpočinutí. Že s Prusem můžeme přijít do styku, to jsme věděli, ale kdy a kde, to nám nebylo řečeno*“, vzpomínal Prokop.³² Podobně popsal své pocity při ústupu od chlumské výšiny saský voják Pětr Manja, příslušník 15. pěšího praporu: „*Od Králové Hradce až do Olomouce jsme maširovali v jednom kuse osm dní a na nějaký odpočinkový den (Rasttag) nikdo nemohl mít ani pomyslení, protože nám rozkázali, abychom šli přímou čarou bez zastavení až k Olomouci. Někdy jsme dva i tři dny nedostali nic k jídlu, a když jsme jednou dostali, byly to dva nebo tři bochníčky chleba najednou*“.³³ Týž Manja pak shrnul vzpomínky na hektické týdny léta 1866 následovně: „*Jsem teď tři míle na jih od Vídně v městečku Mödlingu a mohu teď přece užít trochu pokoje, kterého jsme od 15. června, kdy jsme maširovali z Drážďan, neměli. Děkuji Bohu, že jsem při všech těch velkých namáháních zůstal zdrav, protože několik dní jsme maširovali 15 hodin, mučení hladem a žízní, velkým horkem a strašným prachem, a pak zase velkými dešti, když jsme celých 10 dní táhli přes hory z Moravy do Uher*“.³⁴ Podobné svědectví vydal také další saský voják, Jan Mikanja: „*Ale musili jsme šlapat pořád dál celičkou noc: napřed bez oběda a potom bez večere, odpoledne v ohni, v noci v ohni, a teď celou noc jít. Kolem druhé hodiny v noci nás náš major dovedl do jednoho údolí vedle silnice, a to do obilí. Tam jsme si sotva hodinu zdřímli a pak se šlo zase dál. – Takhle se ovšem chut do boje brzy vytratí: žádný chléb a žádné maso, chudí neměli žádné peníze, a ti, co je měli, za ně stejně nemohli nic koupit, protože kam jsme přišli, tam už Rakušané dříve všechno vykoupili. A když jsme se chtěli napít čerstvé vody, nikde už také žádná nebyla, všechna byla vypita*“.³⁵

³¹ Zbytek SVOBODA, Způsob boje ve válce roku 1866, in: Hradec Králové – Königgrätz 1866–1991. Sborník příspěvků mezinárodní vědecké konference (6.–8. 1991) IV., Hradec Králové 1991, s. 402–416, zde s. 404.

³² L. PROKOP, Zápisky (jako pozn. 19), s. 92–93.

³³ Z. BLÁHOVÁ – V. KESSLER, ... a proti těmto slovanským bratrům (jako pozn. 23), s. 129.

³⁴ Tamtéž, s. 88.

³⁵ Tamtéž, s. 108.

„Postup probíhal zrychleným krokem“, aneb čas a prostor v představách účastníků
prusko-rakouské války v roce 1866

Obr. č. 3. Rakouská armáda na pochodu k České Třebové po bitvě u Hradce Králové, 1868.

Zdroj: Knihovna Muzea východních Čech v Hradci Králové, sign. I 11 992.

Tíži situace dokreslují i dochované zmínky o rakouských vojácích, kteří zemřeli vyčerpáním za pochodu. Popis takové situace nacházíme u Františka Dytrycha: „... od Fraištatu k Vlachovicum jsou takové kopce, že jsme do jednoho takového musili jít 2 hod., kdež také tři vojínové zahynuli velkým horkem a pochodem“.³⁶ Není to ale svědectví ojedinělé, jak ukazuje svědectví saského vojáka Jana Mikanjy z 15. pěšího praporu: „Ráno ve tři hodiny jsme už vypili kávu a od čtyř hodin jsme šlapali dál. A přes den bylo takové veliké horko, že se z nás pot jen lil, až jsme naposled začali jeden po druhém padat. Tak přijel plukovník (Oberst) a řekl, že do tábora už to není daleko, a tak jsme se nějak dovlekli až tam, a pak jsme několik hodin leželi na poli a odpočívali“.³⁷ Nejde ani tak o vliv samotné vzdálenosti, ale spíše o hektičnost celkové situace, umocněné absencí odpočinku, s tím spjaté spánkové deprivace, nedostatkem jídla i pití a tedy celkové zátěže pro organismus.³⁸ Kromě neustálého spěchu, až za hranici fyzic-

³⁶ Kniha pamětnosti (jako pozn. 28), nepag.

³⁷ Z. BLÁHOVÁ – V. KESSLER, ... a proti těmto slovanským bratřím (jako pozn. 23), s. 103.

³⁸ Tamtéž, s. 82.

kého vyčerpání, je třeba si také uvědomit, že armáda, tvořená rozličnými typy specializovaných útvarů, se navíc nepohybovala jednotným tempem. Na rozdíl od vizuálně zjednodušující představy z epických záběrů válečných filmů, ve skutečnosti celek představoval spíše tepající chaos: jezdecktvo, pěchota, dělostřelectvo, trén s povozy, vše se pohybovalo různou rychlostí a navzájem na sebe čekalo a posouvalo se následně dál. Vezměme jen v potaz, že např. pěchota měla předpisově pochodovat v sevřeném čtyřřstupu, vzdálenost byla stanovena na 3 střevíce, tedy na předpažení.³⁹ Naopak povozy směly jet výhradně vždy jen v jedné řadě vozů v jednom směru.⁴⁰ Armáda se také přirozeně pohybovala jinak, když prováděla průzkum, když se blížila k nepříteli, když ho pronásledovala, když sama ustupovala atd. Zvláště ústup rakouské armády po prohrané generální bitvě u Hradce Králové je předmětem opakujících se úvah a není divu. „Nejsložitější zůstává vždy ústup po prohrané bitvě. Zde se spojuje vše, co jednotky demoralizuje a vede nakonec k jejich rozpuštění: fyzické vyčerpání, velké ztráty na mrtvých a raněných zanechaných na bojišti, stejně jako morální sklíčenost. Přibude-li k tomu nedostatek munice i proviantu a téměř nevyhnutelný zmatek v terénu, pak musí všichni velitelé, velitelem armády počínaje, napnout své poslední fyzické i morální síly, aby ani oni, ani jejich podřízení nepodlehli malomyslnosti“, konstatovaly i soudobé armádní předpisy.⁴¹

Nabízí se otázka, zda byli vojáci schopni v daném režimu neustálého tlaku a pohybu vnímat estetický prožitek z krajiny, kterou procházeli. V tomto ohledu sice v pramenech nacházíme ojedinělé zmínky,⁴² ale je otázkou, nakolik se jednalo o pozdější stylizaci citově založeného jedince. Příznačný je v tomto líčení Ladislava Prokopa: „*Od Poličky jsme šli neustálým pochodem přes více měst a pořád jsme leželi venku. Po pár dnech jsme dorazili k Olomouci*“.⁴³ Ani samotné Olomouci, kde se jemu samotnému i jeho druhům dostalo poprvé za celou válku většího odpočinku, nevěnoval pisatel pozornost.⁴⁴ U většiny podobných zmínek následuje neméně signifikantní douška o tom, že na „kochání se“ (nejen přírodou, ale i stavbami či krásou místních žen) není ve válce čas. Spíše jsou zmiňovány okolnosti, které tvořily součást nepohodlí, jak ilustruje vzpomínka Ladislava Prokopa: „*Druhý den jsme vyšli jinou stranou a dali jsme se do Uher, k Trenčínu a k Trnavě. Za pochodu jsme museli mnoho zlého vytrpět. V ho-*

³⁹ Z. SVOBODA, Způsob boje (jako pozn. 31), s. 405.

⁴⁰ Josef JIRČÁK, Příspěvky k dějinám bitvy u Jičína r. 1866, Sborník musejního spolku v Jičíně 2, 1936, s. 1–29, zde s. 12.

⁴¹ Instruction für die Generalität und höhere Offiziere der k. k. operierenden Armee 1866, s. 12; překlad autoři.

⁴² V. LIGNITZ, Aus drei Kriegen (jako pozn. 23), s. 20.

⁴³ L. PROKOP, Zápisky (jako pozn. 19), s. 119–120.

⁴⁴ Tamtéž, s. 121. Srov. Michael VIKTOŘÍK, Olomoucký válečný rok 1866. Ke 150. výročí vypuknutí prusko-rakouské války, Vlastivědný věstník moravský 68, 2016, s. 301–312.

„Postup probíhal zrychleným krokem“, aneb čas a prostor v představách účastníků
prusko-rakouské války v roce 1866

Obr. č. 4. Pruský VI. armádní sbor táhnoucí od Náchoda k České Skalici, 1878. – Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria, inv. č. MT-393.

*rách bylo mnoho bláta, ustavičně přšelo a nepřítele jsme měli pořád v zádech“.⁴⁵ Vo-
ják v poli měl jinou optiku, než kupř. válečný dopisovatel britského listu *The Times*,
jenž svým domácím čtenářům referoval o tom, že „okolní krajina je zde vcelku půvab-
ná. Oko spočívá na mírně zvlněných polích a širokých rovinách ohraničených mírně se
zvedajícími hřebeny hor; poseťými vesnicemi a kostely jejichž sněhobílé zdi, štíhlé věže
podobné minaretům zvedajících se nad báněmi, jaké vidíme na řeckých církevních
budovách“.⁴⁶*

Další logickou otázkou, kterou si nelze nad prameny nepoložit, představuje zá-
jem o reakci na výrazné snížení komfortu, který sice v polovině 19. století ani zdaleka
neodpovídal dnešním standardům, leč válka jej posunula ještě na jinou úroveň. A sku-
tečně, podle dochovaných zpráv představovaly ony týdny v létě roku 1866 pro většinu

⁴⁵ L. PROKOP, Zápisky (jako pozn. 19), s. 124.

⁴⁶ Mezi Josefovem a Hradcem Králové. *The Times* 28. 6. 1866, in: *Bellum 1866*. Časopis
Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 4, 1995, s. 197–219, zde s. 215.

aktérů dostatečný zásah do běžné podoby každodenního života, jakkoliv obvykle naplněného tvrdou prací, na to, aby jej explicitně zmiňovali. Korla Smoler, sloužící u 6. setniny 1. západopruského granátnického pluku č. 6 popsal svůj křest ohněm: „*První bitva byla u Náchoda, a to 27. června, toho dne jsme překročili rakouské hranice, aniž jsme pomyslili, že narazíme na nepřitele a hned půjdeme do ohně. Bylo tedy nemálo leknutí, když jsme spěšně přitáhli na bojiště, kde nás nepřítel ze svého pevného postavení vražedně vítal granáty z děl. Přišli jsme na bojiště napolo udušení od velkého horka, ale Bůh nám pomáhal. Dopoledne od 10 hodin až do 6 hodin odpoledne jsme stáli v ohni*“.⁴⁷ Kromě vyčerpání a nedostatku stravy představoval hlavní problém spánek v místě a čase, které nemohli ovlivnit, tj. v dešti, v bahně, hluku: „*...neubytovala se tato setnina po domech, nýbrž stála nad Lubníkem na kopci, na tzv. Strážnici – vždy pohotově – stála tam den a noc uprostřed vždy trvajících silného deště – potrava a nápoj se jim musela donášet z města. Ale brzy odtáhli pryč. Byla to smutná odívaná na ty ubohé vojáky v dešti a báli jsme se nějaké srážky a šarvátky s Průšáky, kteří každé chvíle přijít mohli*“.⁴⁸ Podobný obraz vykreslil ve svých vzpomínkách František Dytrych: „*7. července v 5 hod. ráno jsme vytáhli, a šli jsme zase dále k Moravské Třebové, do ležení, kamž jsme přišli v 9 hod. večer, kdež notně přšelo a jsme musili do bláta se položit*“.⁴⁹ Na další nesnáz rakouského vojáka na polním tažení v roce 1866 pak upozornil dopisovatel britských *The Times* s tím, že „*Rakušané neberou s sebou stany. Jejich armáda táhne do pole, pokud možno nalehko, avšak trén tak velké armády musí být značný, jakkoliv se snaží jej omezit. Rakouští vojáci spí ve svých pláštích*“.⁵⁰

Dnešní člověk si také obtížně představí rozdíl v míře osvětlení v nočních hodinách. Vojáci potřebovali dle předpisů pro noční službu osvětlení, nicméně z důvodu logistických problémů neměli dostatek lamp a ani nemohli fasovat olej.⁵¹ Sice si zrekvírovali či vypůjčili petrolejové lampy od civilistů, ale i tak mnozí poznamenali, že válečná kampaň pro ně představovala do té doby nepoznanou míru aktivity v naprosté tmě: „*Po deváté hodiny večerní oznamován rozkaz, aby okna do náměstí byla osvětlena, za příčinou stálého pochodu vojska městem ustupujícího*“.⁵² Jen si představme,

⁴⁷ Z. BLÁHOVÁ – V. KESSLER, ... a proti těmto slovanským bratřím (jako pozn. 23), s. 85.

⁴⁸ Josef SIMON, Jablonné nad Orlicí ve válečném roce 1866 (Podle farské a obecní kroniky, z pramenů obecních), Jablonné nad Orlicí 1929, s. 18.

⁴⁹ Kniha pamětnosti (jako pozn. 28), nepag.

⁵⁰ Mezi Josefovem a Hradcem Králové (jako pozn. 46), s. 207.

⁵¹ Lubomír UHLÍŘ, Hellerův román z prusko-rakouské války, in: *Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866* 9, 2000, s. 144–163, zde s. 159.

⁵² Marie ŠULCOVÁ, Dvě studie. Jičínská katastrofa 1866, K. H. Mácha, Varnsdorf 2002, s. 15.

Obr. č. 5. Prusové nocující na bojišti u České Skalice, 1878. – Zdroj: Muzeum východních Čech
v Hradci Králové, fond Militaria, inv. č. MT-395.

že za situace, kdy byl prakticky nepřetržitý kontakt s nepřítelem, musela být veškerá činnost spojená s přesunem prováděna bez hluku, tj. bez signálních bubnů a trubek či hlasitě udávaných rozkazů, a proto byla organizace komplikovanější a pohyb vojenského tělesa pomalejší. Obtíže tohoto typu ve své výpovědi o zkušenostech z tažení přiblížil např. příslušník saského expedičního sboru Jan Mikanja: „*V noci o půl dvanácté nás volaly stráže a byl vydán rozkaz od generála ze Stieglitzů, že všechno se má dít potichu bez signálů a také beze všeho hluku a zpěvu (neboť nepřítel nebyl od nás daleko). Tak sestavili setníci svoje kompanie a velitelé batalionů svoje bataliony – všechno potmě – a ordonance a adjutanti jezdili sem a tam. (...) Tak šla naše divize – v čele generál ze Stieglitzů – v noci o půl dvanácté přes Lipník, a byla tenkrát taková tma, že kamarád kamaráda nepoznal. (...) Bylo však rozkázáno, že poté, co projdeme Lipníkem, má se pochodovat rychleji až do čtyř do rána, a v té době že směji prvnější počkat na poslední. Tak se šlo nyní kupředu, potichu a s nabitými puškami, a zdá se mně, že jsme tenkrát za čtyři hodiny ušli šest hodin cesty: tak jsme chvátili*“.⁵³

⁵³ Z. BLÁHOVÁ – V. KESSLER, ... a proti těmto slovanským bratřím (jako pozn. 23), s. 137–140.

Obr. č. 6. Rakouská polní lucerna, náležející do výbavy každé čety, využívaná pro noční pochody či strážní službu, pokud nehrozilo ohrožení nepřítelem, polovina 19. století. – Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria, inv. č. MI/04-1287.

Snad žádný jiný fenomén 19. století není v souvislosti s časem a prostorem zmiňován tolik, jako **železnice**.⁵⁴ A bezpochyby oprávněně. I za války v roce 1866 železnice sehrála svou roli, jakkoliv rakouská železniční síť byla dokončena – bezpochyby i pod vlivem válečných zkušeností – až po této válce.⁵⁵ V době mezi 1. a 19. květnem 1866 bylo Severní drahou a na tratích Společnosti státní dráhy dopraveno ve 110 vlacích 65 880 mužů, 7074 koní a 648 povozů; mezi 20. květnem a 9. červnem ve 458 vlacích 191 513 mužů, 28 641 koní, 4280 děl a povozů, a 15 174 tun zásob. Denně bylo v druhém období dopraveno průměrně ve 22 vlacích 9 120 mužů, 1 364 koní, 203 děl a povozů, a 723 tun zásob. V tom je zahrnuto jen minimum jízdních oddílů, neboť jezdecko se na pozice dopravilo koňmo.⁵⁶ Cílem textu však není zbytečně multiplikovat údaje z četných titulů, které se zabývají dobovým využitím železnice pro vojenské účely,⁵⁷ zaměříme se spíše konkrétně na to, jak vlak reflektovali účastníci války. Dobo-

⁵⁴ Milan HLAVAČKA, *Superstroj 19. století a nová organizace času, prostoru a společnosti*, in: *Člověk a stroj v české kultuře 19. století*, red. Taťána Petrasová – Pavla Machalíková, Praha 2013, s. 117–130.

⁵⁵ Bohumír SMUTNÝ – Vladimír WOLF, *Dopad války roku 1866 na rozvoj průmyslu v severovýchodních Čechách*, in: *Královéhradecko 3. Historický sborník pro poučenou veřejnost*, Hradec Králové 2006, s. 127–134.

⁵⁶ Vladimír RINGES, *Naše dráhy v revoluci 1848 a válce 1866*, Praha 1934, s. 954.

⁵⁷ V. RINGES, *Naše dráhy* (jako pozn. 56), s. 915; Josef PANÁČEK, *Železnice na Mladoboleslavsku v roce 1866*, in: *Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866* 8, 1997, s. 56–68; Klaus-Jürgen BREMM, *Die Eisenbahnen 1864–1871*, in: *Wie die Siegesssäule nach Berlin kam. Eine kleine Geschichte der Reichseinigungskriege 1864 bis 1871*, hg.

„Postup probíhal zrychleným krokem“, aneb čas a prostor v představách účastníků prusko-rakouské války v roce 1866

ví pozorovatelé vnímali s nadšením, jak dokáže „zkracovat“ vzdálenosti, jak vede sice oklikou, ale nakonec je v cíli dříve než tradiční druhy dálkové dopravy.⁵⁸ Někteří vojáci jeli vlakem v souvislosti s konfliktem poprvé, jiní jej dokonce úplně poprvé spatřili: „... nevycházel jsem z úžasu, když nás vyhnali do jakýchsi vozů, stojících na železných kolejích. Viděl jsem totiž po prvé vlak. A což teprve, když jsme se dali s vozy, které táhla záhadní „mašina“ do pohybu. Dodnes pamatuji, kterak obdivovali jsme tu pekelnou rychlost a třáslí jsme se strachy, čekající každým okamžikem, že se to všchno někde zřítí a že budeme všichni pak na hromadě...“⁵⁹ Vlak je často v pramenech nazýván prostě „stroj“ (např. „tam jsme nasedli na stroj“)⁶⁰ a jakkoliv byl obecně vnímán jako symbol svobody moderního člověka,⁶¹ v paměti účastníků prusko-rakouské války nebyla tato forma dopravy vždy spojena s kladným hodnocením. Zejména zranění a nemocní na převozy vlakem nevzpomínali v dobrém: „Cestou z Peštu do Vídně jsem zkusil moc. Transporty byly plny neřádu.“⁶² K pocitu pohodlí nepřispívaly ani situace, kdy se do dobytčáku napěchovalo až 75 vojáků „jako herinci“.⁶³ Pro srovnání, pruské zdroje uvádějí, že předpisový stav posádky na jeden vagon při přesunu na pozici má činit 32 mužů.⁶⁴

Válka samozřejmě znamenala komplikace pro civilní dopravu. Rakousko sice omezilo jízdní řády jen v době nejintenzivnější koncentrace vojsk v průběhu mobilizace, ovšem po vpádu pruských vojsk do země přišel absolutní kolaps civilní osobní dopravy. A nebyla to jen železnice, jejíž koleje nejen okupanti, ale i ustupující rakouská armáda cíleně vytrhávala,⁶⁵ omezena byla i komunikace telegrafem či chod pošty.

Thorsten Loch – Lars Zacharias, Freiburg im Breisgau – Berlin – Wien 2011, s. 65; Vojtěch SZAJKÓ, Železnice, pošta a telegraf rakouské armády v letech 1848–1914, Praha 2017, s. 172–258; TÝŽ, Železnice Českého ráje v prusko-rakouské válce roku 1866, in: Od Ještěda k Troskám. Vlastivědný sborník Českého ráje a Podještědí 28, 2021, s. 4–13; TÝŽ, Přeprava raněných a nemocných vojáků po železnici v „dlouhém“ 19. století ve světle dobových odborných pojednání, *Vojenská história. Časopis pre vojenskú históriu, múzejníctvo a archívniectvo* 25, 2021, s. 40–55.

⁵⁸ Před třiceti lety (jako pozn. 18), s. 33–34.

⁵⁹ V. TOMEK, Účastník šestašedesáté vzpomíná, *Kraj královéhradecký* 27, 1936, č. 53, s. 204.

⁶⁰ Kniha pamětnosti (jako pozn. 28), nepag.

⁶¹ Vladimír MACURA, *Český sen*, Praha 1999, s. 163.

⁶² L. PROKOP, *Zápisky* (jako pozn. 19), s. 124.

⁶³ Tamtéž, s. 80.

⁶⁴ Z. BLÁHOVÁ – V. KESSLER, ... a proti těmto slovanským bratřím (jako pozn. 23), s. 76.

⁶⁵ Miloslav KROČEK, Ostravsko za války prusko-rakouské v roce 1866, in: *Ostrava* 19, 1999, s. 298–314, zde s. 301; Pavel ALBRECHT, Prušáci v Šakvicích, *Malovaný kraj. Vlastivědný časopis Slovácka a Záhoří* 16, 1980, s. 15.

Obr. č. 7. Fotografie železničního mostu v Podolí u Svijan, kde se v noci z 26. na 27. července 1866 střetly pruské a rakouské síly, 1866. – Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Foto-kino, inv. č. FK/07-615.

Civilisté si tak všímali, že zatímco kolem nich pulsovaly válečné události stále větší a větší rychlostí, naopak informace o nich se šířily o poznání pomaleji, pokud vůbec: „*Tvůj dopis z 19. července jsem dostal teprve 29.; nešlo to dříve, neboť železnice mezi Brodkem, Přerovem a Olomoucí byla pruským vojskem přetrhána 16. července a tím znemožněna jakákoliv komunikace*“.⁶⁶ Také jedna z obyvatelk ve válce uzavřeného pevnostního města Hradce Králové si v dopise povzddechla, jak trudné časy léto 1866 přineslo: „*Byly to strastiplné dny, ale lepší přece než nynější mrtvé ticho, které v Hradci panuje. Nejhorší je, že nejde pošta, nejezdí vlaky po železné dráze, není telegrafu – mimo pruskou poštu, pruské vlaky a pruský telegraf; my o světě nic nevíme, a svět nedoví se ničeho o nás*“.⁶⁷ Toto specifické informační „ticho“ samozřejmě pociťovala i armáda. Do přerušení telegrafních linek se dalo jakž takž domluvit a získávat informace, pak se muselo vše řešit prostřednictvím jízdních posílů. Vojáci si opakovaně

⁶⁶ Miloslav KROČEK, Příspěvek ke srážce u Tovačova, in: *Bellum 1886. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866* 5, 1996, s. 68–79, zde s. 69.

⁶⁷ Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Literatura-Literární archiv, opis dopisu, inv. č. 6846, fol. 6a.

„Postup probíhal zrychleným krokem“, aneb čas a prostor v představách účastníků prusko-rakouské války v roce 1866

stěžovali, že nemohou ani napsat domů: „... já bych Vám byl již dříve, snad hned v prvním týdnu po bitvě u Jičina podal zprávu kde a jak se vynacházím, nebylo mi ale možné, nebo byly pošty, jak jsme slyšeli, zastavené a teprve 22.-ho jsem se dozvěděl, že by mohlo psaní na určité místo dojít, protože nemeškaje, chtěl jsem ho na 23.-ho Vám psát, nu právě před poledním do Železnice pruský offizír s několika vojáky přišli a nás co nebyli tuze těžko ranění s sebou na vozy vzali; (...) na to jsme ale ostali přes noc v Jičíně v jedné hospodě, druhý den jsme jeli až do Turnova tam jsme sedli na mašinu a jeli jsme přes Liberec do Sachs až do hlavního města Drážďan, tam jsme přišli do špitálu...“.⁶⁸ Nechodila pošta, poslové se užívali jen pro nejnutnější zprávy, zbylé telegrafní linky byly obsazeny.⁶⁹

Orientace

Ohledně **orientace v čase** je z pramenů patrné, že stále ještě převládaly ukazatele související s denním cyklem: slunce v zenitu, kostelní zvonění, kokrhání apod. Ovšem ty z důvodů, které jsme částečně naznačili výše, mnohdy selhávaly: „*Hodiny na kostelních věžích utichly, protože jejich opatrovníci uprchli. Nikdo zde nebyl, kdo by je natáhl a tak jejich ručičky stojí nehnutě na ciferníku*“.⁷⁰ Během druhé poloviny 19. století se čas, pomocí masového zavádění mechanických hodin, stal neúčinnějším nástrojem společenského dohledu a organizace, například v souvislosti s pracovní dobou, resp. dílčími pracovními úkony v továrnách. Zásadní roli v přesunutí pozornosti od stojacích a nástěnných hodin ke kapesním hodinkám sehrávaly i stoupající požadavky na synchronizaci a informovanost o čase nejen s prací ale i s dopravou.

Benefit, který to přinášelo armádám a jejich organizaci ve válečném soukolí, nebylo možné přehlížet. Nejen vyšší důstojníci, ale i poddůstojníci, a dokonce prostí vojáci, mnohdy disponovali kapesními hodinkami. O přesném čase tak měli poměrně přehled, alespoň ve smyslu „v tolik a tolik hodin bylo tohle, v tolik a tolik hodin jsme přišli támhle, po tolika hodinách jsme zase šli tam atd.“ Vojáci si během tažení začali uvědomovat hodnotu hodin, tedy přístroje, který do té doby nepotřebovali, ale nyní se jevil jako esenciální, jako něco, co jim umožňuje orientaci ve zrychleném světě v pohybu: „...*moje hodinky ukazovaly dvě hodiny... Nejvíce nás zajímalo, kde jsme, a de-*

⁶⁸ Dopis četaře c. k. pěšího pluku č. 18 Jana Štěpánka, in: Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 15, 2006, s. 94–97, zde s. 95.

⁶⁹ A. VON HOLZHAUSEN-GABLENZ, Erinnerungen einer österreichischen Offiziersfrau aus dem Kriegsjahre 1866, Gotha 1891, s. 23.

⁷⁰ Po bitvě (Od našeho válečného dopisovatele u pruské armády). The Times 12. 7. 1866, in: Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 2, 1993, s. 123–135, zde s. 133.

Obr. č. 8, 9. Věže kostelů
na Probluzi a na Chlumu
představovaly během bitvy
u Hradce Králové přirozené
orientační body, 1866. – Zdroj:
Muzeum východních Čech
v Hradci Králové, fond Militaria,
doprovodná dokumentace,
bez ev. č.

„Postup probíhal zrychleným krokem“, aneb čas a prostor v představách účastníků prusko-rakouské války v roce 1866

*sátník, u nás sedící, nám vyprávěl, že jsme na blízku pevnosti královohradecké a čekáme na Prusy. Slyšel prý o tom důstojníky vyprávěti“.*⁷¹

Kapesní hodinky tak byly ceněným artiklem při ojedinelém rabování nebo při rekvírování, a vlastně vůbec nemusela být primárním faktorem jejich nominální cena, jak bychom dnes soudili: „*Také se přihodilo, že představený měl hodinky při sobě a přišel k němu jeden Prusák a ptá se, kolik, že je hodin, a vytáhne mu je z kapsy a dívá se na ně. Pak vtáhl z pochvy šavli, hodinky mu uřezal u řetízku, který u vesty zastrčený měl. Otec jeho František Kovařík se ulekl, vida, že šavli na něj vytáhl, myslé, že jej probodne. Od strachu přidala se cholera a ten ve 24 hodinách, dílem ze strachu, dílem na nemoc zemřel. Pak ten představený vida takové násilí na sobě spáchané, šel k pruským oficírům a stěžuje si, co se mu přihodilo a že taková krádež pruskému vojsku ke cti sloužit nebude. Tak ti oficíři nechali vyhledat toho vojáka, který ty hodinky uřízl, a představenému je navrátili. Co se dělo s tím vojákem povědomo není“.*⁷²

I ten, kdo hodinky měl, se během tažení ocital ve zvláštním stavu neschopnosti vstřebávat překotnost měnící se situace. A to včetně válečného dopisovatele: „*Bylo skoro nemožné sledovat čas, když takové věci se děly nablízku. Sotva jsem někam zaměřil dalekohled, už hlas vedle stojícího důstojníka nebo nějaký děsný hluk, odváděly mou pozornost někam jinam. Vteřiny měly nepředstavitelnou hodnotu“.*⁷³ Právě britský válečný zpravodaj William Howard Russel nám v této souvislosti zanechal pozoruhodné svědectví. Pokud totiž čteme jeho zprávy z války prusko-rakouské a srovnáme je s jeho textem z války krymské, můžeme získat pocit, že zatímco Krym představuje nekonečné čekání, kampaň v roce 1866 je zběsilou jízdou kupředu: „*Když večer opustíte skvělé velkoměsto, poté strávíte noc ve spánku tak hlubokém, že nevnímáte ani čas ani prostor a ráno se probudíte v blízkosti bojiště se všemi hrůzami války, pak vaše překvapení z náhlé změny na čas potlačí všechny jiné pocity“.*⁷⁴

Orientace v prostoru. Rozebírat tvář bitvy, např. na Chlumu, po vzoru klasické práce Johna Keegena by vydalo na vlastní příspěvek.⁷⁵ Zde se jen omezíme na obecné tvrzení, opřené o vzpomínky aktérů, a sice že bitva se jevila jako pestrá změt nejružnějších pohybů jednotek, přesunů, útoků a protiútoků, jako nepřehledný bojový vír,

⁷¹ [Autor neuveden], Naše dělostřelectvo u Hradce Králové, Vojenský přítel 1909, Praha 1909, s. 49–50, zde s. 49.

⁷² Jiří JEMELKA – Zdeněk KLOBOUK – Petr INDŘÁK, Kronika Šimona Paráka z Klopotic, okres Prostějov, in: Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 14, 2005, s. 53–68, zde s. 62–63.

⁷³ Porážka Rakušanů – bitva u Sadové. The Times 11. 7. 1866, in: Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 1, 1992, s. 42–54, 76–84, 156–167, 174–177, zde s. 80.

⁷⁴ Mezi Josefovem a Hradcem Králové (jako pozn. 46), s. 197.

⁷⁵ John KEEGAN, The Face of Battle. A Study of Agincourt, Waterloo and the Somme, London 1983.

Obr. č. 10. Základní rekognoskace terénu a postupu v něm v roce 1866 pořád ještě stála na bedrech předsunutých hlídek, tvořených příslušníky lehkého jezdeckva. – Zdroj: Knihovna Muzea východních Čech v Hradci Králové, sign. 5027.

podmalovaný ohlušující kulisou neutuchající kanonády.⁷⁶ Což ovšem ihned vede k zásadní otázce: Jak se v takové situaci orientoval voják v prostoru bitevního pole? Lako-nicky problém popsal ve svém deníku Jan Novotný z rakouského pěšího pluku č. 62: „*Celou noc pršelo, terén před námi neznámý. Abychom jej poznali, šli jsme na hlídky, k půlnoci střídáno na pruskou jízdní hlídku a od té doby neustále bojováno s Prusy. K ránu déšť stále hustější, rovněž palba stále častější, asi do ½ 7 padaly jednotlivé dělové rány. Zároveň viděny silné pruské řetězy postupovat v dobrém pořádku. U naší polní stráže též asi na 800 kroků silný řetěz*“.⁷⁷

Prostor, v němž se dění odehrávalo, je ve vzpomínkových textech velmi často popisován, stejně jako výše zmíněný čas, pomocí metafor. A stejně jako určitý šok z „nepředstavitelného“ v případě „zrychleného času“, i zde se můžeme setkat s překvapením, tentokrát z nečekaného zhuštění. Události se pro vzpomínající odehrávaly nejen velmi rychle po sobě, ale současně na relativně malé ploše: „*Nazítří bylo zase tak*

⁷⁶ František KUBŮ, Bitva u Hradce Králové 3. července 1866 ve světle místních kronik, Historie a vojenství 40, 1991, s. 3–27.

⁷⁷ Karel KOPAL, Deník Jana Novotného z roku 1866, in: Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 8, 1997, s. 157–165, zde s. 158.

„Postup probíhal zrychleným krokem“, aneb čas a prostor v představách účastníků
prusko-rakouské války v roce 1866

Obr. č. 11. Rakouský generální štáb plánující nad mapami válečnou kampaň, 1868. – Zdroj:
Knihovna Muzea východních Čech v Hradci Králové, sign. I 11 992.

a byla bitva poblíž Skalice, kde jsme my sice nebyli úplně vepředu, zato jsme pak 29. června u Svinišťan musili do první linie. Přestože nás nepřítel s kanóny tuze pronásledoval, nakonec přece jen musil ustupovat. Mohli jsme proto také v noci maširovat dál a přišli jsme do kvartýrů do Choustníkova Hradiště. Ale nepřítel nám nedal odpočinout, občas na nás vystřelil a zapálil také některá stavení, která vyhořela. (...) Brzy troubili k dalšímu pochodu a my jsme pak později celé odpoledne stáli či častěji leželi v nepřátelském ohni, protože nepřítel se postavil tak, že jsme na něj nemohli ani jedinkrát vystřelit. (...) Stál jsem tedy v ohni čtyři dny a 5. armádní sbor čtyři dny za sebou tvrdě bojovat“.⁷⁸ Když pomineme klasické přezírání italského, a ještě více německého bojiště za války roku 1866, shodují se autoři vzpomínek v tom, že lze klíčové události kulminující v královéhradecké bitvě vtěsnat do několika desítek kilometrů čtverečních mezi městy Trutnov – Náchod – Hradec Králové, resp. Chlum.

Zajímavě působí nejen samotný popis prostoru a používaný jazyk, ale i konstrukce onoho prostoru. Většina soudobých textů akcentuje skutečnost, že prušti důstojníci byli vybaveni důkladnějšími mapami Čech, než jejich rakouští protějšci:

⁷⁸ Z. BLÁHOVÁ – V. KESSLER, ... a proti těmto slovanským bratřím (jako pozn. 23), s. 85.

Obr. č. 12. Vyvýšený pohled ze hřbetu koně pomáhal důstojníkům pěchoty orientovat se v krajině i bitevní situaci a zároveň tak byl důstojník viditelným „orientačním“ bodem pro své mužstvo. – Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria doprovodná dokumentace, bez ev. č.

*„Pruští důstojníci udivovali místní obyvatele téměř dokonalou znalostí a orientací v zemi. Výsvětlením je promyšlený systém pruských příprav na válku, kdy řada důstojníků v rámci „soukromých“ cest jezdila poznávat kraje, kde jednou budou válčit. Nejednou v pruských důstojnících majitelé hotelů a restaurací poznávali své někdejší hosty“.*⁷⁹ Podobný obraz vykresluje i další vzpomínka: *„Velitelem byl plukovník baron von Rauch. Na rynku dal plukovník zastavit, z brašny vyndal dosti podrobnou mapu, kde byly zaneseny i nejmenší osady a nejnovější ulice, zkrátka takovou, která snad v celé zemi nebyla k dispozici“.*⁸⁰ Je však třeba si zároveň uvědomit, že toto historio-

⁷⁹ Miroslav SVOBODA, „V litanii prosíme Boha, aby nás od hladu, moru a vojny osvobodil.“ Prusko-rakouská válka na stránkách moravských kronik, in: Mlhy na Chlumu. Prusko-rakouská válka v optice moderní historiografie, red. Jiří Hutečka – Josef Šrámek, Hradec Králové 2018, s. 207–219, zde s. 212.

⁸⁰ Josef WOISETSCHLÄGER, Město Zákupy, in: Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 12, 2003, s. 146–148, zde s. 147.

„Postup probíhal zrychleným krokem“, aneb čas a prostor v představách účastníků prusko-rakouské války v roce 1866

grafické klišé ukazuje spíše na decentralizaci velení v rámci pruské armády, kdy jednotlivé malé útvary musely samostatně fungovat, než na výjimečnost pruského ocenění kartografie a geografie.

Pomineme-li štábní práci nad podrobnými mapami, konstruovali vzpomínající prostor výhradně za pomoci vlastních vizuálních vjemů pohledem do krajiny. Např. důstojníci operovali ze hřbetu koně nejen proto, aby na ně vlastní vojáci viděli, natož z důvodu jakéhosi „feudálního“ pohodlí oproti řadovému vojsku, ale zejména proto, že jim vyvýšená pozice skýtala větší rozhled. Tedy jak si povšiml britský zpravodaj, „*pruští důstojníci v čele pochodujících kolon několikrát popojeli kupředu, střelili nad hlavami svých koní, postávali v třmenech jako by chtěli vidět co se děje v prohlubních*“.⁸¹ Prostorová představivost, odhad vzdáleností a obecně mentální konstrukce prostoru jednotlivých důstojníků, ale i vzpomínajících vojáků procházela zatěžkávací zkouškou. Napomáhaly určité symptomy: *Pochodujícího nepřítele lze registrovat spíše pomocí oblaků prachu: „Šedivá podyma na cestách zdvihaajícího se prachu oznamovala vždy nový příchod pruských pluků. Kouř, prach, lesk zbraní, vlnám podobné plachty na vozích ve skupení povozů, srocování a oddělování se pluků pruského vojska koňmo a pěšky co strašlivá mračna na obzoru s bleskem a hřměním se objevovaly. Pohled to byl neméně zajímavý, jako strašný*“.⁸² Což ovšem platilo jen tehdy, pokud zrovna nepršelo: „*Protože byl deštivý den tak nebylo vidět mračna prachu zvedaná pochodujícími kolonami nebo něco co by naznačovalo postup korunního prince proti rakouskému pravému křídlu*“.⁸³ Tábořícího nepřítele pak často prozradily táborové ohně, resp. kouře z nich. Na blízkost boje upozornily otřesy způsobené rezonující dělostřelbou. Samotní dělostřelci, pokud měli příležitost, v krajině rozmísťovali na vysoké stromy značky v podobě stesané kůry pro lepší zaměřování.⁸⁴

V některých situacích si armáda pomohla sofistikovanějšími postupy. Např. v Olomouci byly při koncentraci vojsk instalovány ukazatele, nápisy u bran a na křižovatkách.⁸⁵ Při ubytování v obcích se na dveře jednotlivých stavení psaly křídou údaje o ubytovaných, resp. pro koho je daná nemovitost učená: „*Jakmile první pruské vojsko dorazilo do Náchoda, vybočila z jeho řad důstojník rovnou do domu vinárníka Václ.*

⁸¹ Porážka Rakušanů – bitva u Sadové (jako v pozn. 73), s. 77.

⁸² Celestin KARNET, Drobné scény z války Němců s Němci, in: Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 7, 1998, s. 119–124, zde s. 121.

⁸³ Po bitvě (jako pozn. 70), s. 126. Srov. Josef WOISETSCHLÄGER – Zdeněk JÁNSKÝ, Výpis z dějin 49. pěšího pluku svobodného pána von Hess. Válka proti Prusku v roce 1866, in: Bellum 1866. Časopis Komitétu pro udržování památek z války roku 1866 14, 2005, s. 38–44, zde s. 38.

⁸⁴ Zdeněk BAUER, Polní opevnění v bitvě u Hradce Králové v roce 1866, in: Hradec Králové – Königgrätz 1866–1991. Sborník příspěvků mezinárodní vědecké konference (6.–8. 6. 1991) III., Hradec Králové 1991, s. 303–312, zde s. 307.

⁸⁵ M. VIKTOŘÍK, Olomoucký válečný rok (jako pozn. 44), s. 303.

Obr. č. 13. Orientaci stran pozice nepřítele na bitevním poli skýtal prach, který se vzedmul v důsledku pohybu blížícího vojska, anebo spálený černý prach vznášející se nad dělostřeleckými bateriemi, 1878. – Zdroj: Muzeum východních Čech v Hradci Králové, fond Militaria, inv. č. MT-400.

*Šrůtka (škol. ul. 2) a na jeho vrata napsal křídou: „Für das V. und VI. Generalcorps“, načež se hned činily přípravy pro ubytování Bismarka a generálů Moltkeho, Wnucka, Steinmetze a Vogel von Falkensteina“.*⁸⁶ Svou roli zde patrně sehrávalo i vědomí jazykové bariéry, která pruské orientaci v cizí zemi také nenapomáhala: „...*tohle město s nevyslovitelným českým jménem (Přelouč) je přeplněno pruskými vojáky. Na dveřích každého domu je křídou napsáno jméno pluku a kompanie, které je přidělen a počet mužů k ubytování*“.⁸⁷ Zmínky o obdobných jevech například u dílčích tábořišť v otevřené krajině chybí. Jak se vojáci orientovali například při cestě k latrínám či zpět na svá místa, to se bohužel z textů nedozvíme.

⁸⁶ Sida VOLFOVÁ, Vzpomínky našeho domu v roce šestašedesátém, in: Průvodce po bojišti u Náchoda z roku 1866, Náchod 1936, s. 20.

⁸⁷ Po bitvě (jako pozn. 70), s. 134.

Závěr

Stejně jako u popisu rychle plynoucího času, také při popisu prostoru velmi často narážíme v pamětech na čas prusko-rakouské války z roku 1866 na explicitně přiznanou neschopnost „najít slova“. Autoři zkrátka připouštějí, že prožívají něco tak neobvyklého, co se vymyká jejich chápání, že nedokáží ani po letech dění vhodně popsat. A tím také, na úplný závěr, narážíme na další doklad naší hypotézy o nečekaně hektické, „zrychlené“, případně „uspěchané“ válce. Až na vzácné výjimky psali všichni autoři svoje vzpomínky s časovým odstupem. Během prusko-rakouské války v létě roku 1866 nebyl zjevně takový čas ani prostor psát a zaznamenávat dění, myšlenky, vzpomínky. Jaký to rozdíl oproti zmiňované krymské válce, nebo dokonce válce první světové, z nichž máme k dispozici celou řadu autentických deníkových záznamů! Prusko-rakouská válka se jeví být na takový servis pro budoucí badatele příliš uspěchaná.

Vojtěch Kessler – Josef Šrámek

‘Advancement was accelerated’ or time and space as perceived by participants to the austro-prussian war in 1866

The war of 1866 represents a specific topic in the Czech historiography; there is a large amount of works which are factually rich, however, conceptually, and methodologically conservative. Personal texts show one fact which is practically absent from any secondary literature. If there is a reflexive level, it is limited to emphasizing alleged – mostly technological or quantitative – superlatives as regards concentration of armies, ratio of losses or encounters of military machinery of varied technological level. Nevertheless, these conclusions are based on complete absence of knowledge of the military-historical context and of period conflicts both in Europe and abroad. The level of unprecedentedly short duration of combat operations on relatively large areas is fatally ignored. However, when contemporary memories are analyzed, the discrepancy between the expected intensity and duration of the conflict which even experienced participants could imagine, and the subsequent reality becomes apparent. In the short and intense encounter in the summer of 1866 one of the modernization processes of the 19th century condensed when in consequence of increased density of the traffic infrastructure and the introduction of new communication and infrastructure networks, the world seemed ‘smaller’ and ‘faster’.

RECENZE A ZPRÁVY

Václav KOLOMAZNÍČEK, Panství pánů z Holštejna z pohledu archeologie. Svědectví zaniklých středověkých vesnic, Olomouc, Univerzita Palackého v Olomouci – Filozofická fakulta 2021 (= Archaeologica Olomucensia – Tomus VI), 200 s. ISBN 978-80-88278-66-5.

Když před více než šesti desítkami let publikoval František Roubík svůj *Soupis a mapu zaniklých osad v Čechách* (1959), položil tím nejen jeden ze spolehlivých základů na cestě výzkumu problematiky zaniklých středověkých vsí, ale z delšího časového odstupu i jeden z mezníků z pohledu dějin vědy samotné: až na výjimky totiž, a to zcela pochopitelně, mohl vycházet pouze z pramenů písemných, event. v omezené míře kartografických, archeologický (terénní) výzkum zaniklých sídlišť byl v té době teprve na počátku. Výrazný vzestup zájmu zaznamenala problematika zaniklých středověkých vsí v průběhu 60. let, tedy shodou okolností na samém sklonku Roubíkova života, jak je patrné nejen na stránkách tehdy založené *Historické geografie*, ale i centrálního *Československého časopisu historického*, stejně jako řady regionálních perio-

dik. Propojení nových metod výzkumu sídelních dějin (k již dříve využitě toponomastice přistupuje studium plužin, patrocinii ad.) se v té době zdárně začalo protínat s výpovědí archeologických výzkumů. A zatímco v některých případech se výzkum soustředil na modelové lokality (k nejznámějším patří středočeská Svídna anebo na česko-moravském pomezí ves Pfaffenschlag), jinde výzkum probíhal v širším teritoriálním záběru. Jednou z klíčových „laboratorií“ intenzivního, a přitom komplexně pojatého studia problematiky zaniklých středověkých vsí se v této době stává Dražanská vrchovina. A to zásluhou Ervína Černého (1913–2001), rodáka z Podomí a profesí lékaře, jenž se ovšem v průběhu doby vypracoval i na znalce v oboru historické geografie; s jeho jménem je – vedle mnoha statí – spjata i syntéza věnovaná problematice zaniklých osad v oblasti Dražanské vrchoviny (1979, 1992).

Zhruba čtvrt století po druhém vydání Černého monografie obrátil svou pozornost do prostoru Dražanské vrchoviny, a speciálně pak panství Holštejn, brněnský archeolog Václav Kolomazníček; souhrnným výsledkem jeho výzkumů posledních let je předkládaná monografie. Modelová studie v oblasti, kde základy výzkumu sídelních

struktur i historických krajín položilo již starší bádání (a souborně se odráží v Papajíkově monografii věnované pánům z Holštejna), je současně vzhledem do aktuální metodiky výzkumů tohoto typu: jak z hlediska možnosti prospekce krajiny a reliktních sídelních struktur, tak i jejich interpretace z pohledu vývoje a proměn osídlení, jeho charakteristických rysů i rizik, a návazně pak i proměn historických krajín v okolí dnes existujících sídlišť i v prostoru sídlišť zaniklých.

Kniha je rozčleněna do několika logicky navazujících oddílů: pravěké osídlení Dražanské vrchoviny (její části na Blanensku), poté je stručně řeč o pánech z Holštejna jakožto rodu, který se ujal kolonizace krajiny (epilogem byl roku 1437 nebo již dříve prodej holštejnského panství Vokem V. z Holštejna Henikovi z Valdštejna a z Židlochovic). Ta spočívala v plánovaných lokacích vrcholně středověkých vesnic, jejichž rozložení autor sleduje nejen v souvislosti s přírodními podmínkami (nadmořská výška, voda apod.), ale i v kontextu sítě opevněných sídel (hrady, tvrze – celá řada pevnostních objektů na poměrně malém, ovšem členitém území). Z hlediska předpokládaného (a zjevně přeceněného) hospodářského potenciálu je pozoruhodný (a nikoli ojedinělý) případ „podhradního“ městečka Holštejna, jež až na Dolní mlýn nepřekročilo zánik hradu v první třetině 16. století (mezi lety 1511–1535, ovšem rezidenční funkci a tím i význam ztratil již dávno předtím); městečko bezprostředně přiléhalo k hradu od severu, kde je dnes nezastavěný prostor, a velmi pozoruhodná je rekonstrukce a interpretace opevnění této lokality, která typově zjevně náležela ke skupině opevněných vsí, jimž, pokud ležely ve vazbě na opevněné sídlo, mohly připadnout i specifické funkce (v daném případě např. zajištění vody, případně hospodářského zázemí, jež bylo s hradem přímo propojeno chodbou – ústí do jeskyně Hladomorňa).

Kolonizace holštejnského panství spadá do 13.–14. století, kdy byla (až na nejhůře dostupné polohy) dovršena; tím nastala zásadní proměna krajiny i ve smyslu jejího užívání (zemědělství, získávání surovin), noví osadníci (kolonisté německého původu) s sebou přinášeli vlastní právní normy. Vývoj sídelní sítě v obvodu panství, jejíž struktura vyplývá z písemných pramenů (souborně byl rozsah panství evidován především v souvislosti s majetkovými transakcemi), je zachycen jak z hlediska časového, tak i prostorového (vzájemné vzdálenosti, nadmořská výška apod.), a též z hlediska půdorysného uspořádání vsí – to mělo zásadní vliv i na strukturu navazující pluziny. Bližší pozornost je věnována také sakrálním stavbám (potažmo farní síti na holštejnském panství) – ve více lokalitách jde o kostely zaniklé (blíže je sledován kostel v zaniklé vsi Husí, jehož teprve nedávno zachycený půdorys autor srovnává s řadou analogií i z českého prostředí), přičemž jsou detailně představeny i způsoby a možnosti jejich terénní prospekce.

Několik dalších oddílů je věnováno reliktním historickým krajín, resp. reliktním jejich užívání v minulosti a dílem i dopadu těchto aktivit na jejich současnou podobu – povrchové kamenné doly, užívané k těžbě kamene již v dávných dobách, středověké pluziny a pastviny (studovány velkým dílem ve vztahu k zaniklým lokalitám, kde jejich šance na zachování byla nejvyšší), středověké vodní zdroje, středověké cesty.

V závěru knihy jsou evidovány hmotné nálezy, především z prostoru zaniklých středověkých vsí (v chronologických vrstvách a poté dle dvojice základních skupin: keramika a kovové artefakty).

Knih je bohatě vybavena obrazovým materiálem – reprezentativním průřezem fotografií současné podoby krajiny někdejšího holštejského panství, ve vazbě na lokality existující i zaniklé, v tomto případě včetně jejich reliktních (terénní terasy, pozůstatky komunikací, rybníků, plužin ad.), dále kresebnou a fotografickou dokumentací nalezených hmotných artefaktů (především keramiky). Široká je škála typů kartografických materiálů, jimiž lze ilustrovat jednotlivé jevy popisované a interpretované v textu – od tradičních rekonstrukčních map s evidencí časového vývoje osídlení na základě nejstarších zmínek v písemných pramenech a plánů se zachycením výsledků archeologických výzkumů vybraných lokalit až po dnes hojně užívané a názorné lidové snímky jednotlivých vsí (existujících i zaniklých) a jejich okolí (souborně v závěrečném katalogu původem středověkých vsí v obvodu panství), stejně jako modely terénu s vyznačením sídelní sítě, odrážející tak souvislost mezi přírodními podmínkami a rozvojem (event. zánikem) osídlení. Nechybějí ani výsledky geofyzikálních průzkumů (tímto způsobem se podařilo rekonstruovat půdorys zmíněného kostela ve vsi Husí) a rovněž tematické grafy, týkající se například proměn klimatu. Publikace je vybavena standardním poznámkovým aparátem, obsáhlou bibliografií a anglickým resumé.

Robert Šimůnek

Michal VOKURKA, Barokní krajinotvorba na sasko-lauenburských panstvích 1635–1740, Praha, Academia 2022, 252 s. ISBN 978-80-200-3306-2.

Když před šestnácti lety Eduard Maur uzavíral svou dosti ostrou polemiku s nedlouho předtím vydanou knihou *Krajina a revoluce*, především pak s její kapitolou věnovanou barokní krajině, byl nucen konstatovat, že solidní historiografické zhodnocení tohoto fenoménu si „ještě vyžádá intenzivní studium jak v terénu, tak v archivech“.¹ Kvalitu dosažených budoucích výsledků přitom podmiňoval „usilovnou spoluprací odborníků různých oborů“, mezi nimiž „nemohou chybět historici“. V posledních letech je čím dál více zjevné, že Maurova slova tehdy dopadla na úrodnou půdu. Na vysokoškolských, akademických i dalších vědecko-výzkumných pracovištích dnes působí silná generace badatelů, kteří pozdvihli výzkum historického vývoje krajiny s akcentem na období raného novověku na úroveň kvalitativně s časy před vydáním „přelomové“ *Krajiny a revoluce* nespočetnou. Ještě více potěšující pak je, že výsledky jejich

¹ Eduard MAUR, *Revoluce ve výkladu historických proměn krajiny?*, ČČH 105, 2007, s. 619–626.

badatelského úsilí se stále častěji daří přetavovat do podoby obsahově vynikajících a i po formální stránce atraktivních publikací.² Svým nejnovějším počinem se do pomyslného pelotonu autorů profilujících se zodpovědným a inovativním uchopením tématu utváření krajiny v době baroka pokouší zařadit i Michal Vokurka.

Autor má pro výzkum historického vývoje krajiny ty nejlepší výchozí předpoklady. Absolvoval studium jednak českých dějin raného novověku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, jednak krajinářství a ochrany přírody na Fakultě životního prostředí České zemědělské univerzity; příslib multiborového přístupu se tak zdá být zaručen. Recenzovaná kniha je přepracovanou a rozšířenou verzí Vokurkovy diplomové práce, obhájené v roce 2018 na Ústavu českých dějin FF UK, kde je v současnosti vedle svého působení v oddělení dějin raného novověku Historického ústavu AV ČR doktorandem. Vydání monografie předcházela řada dílčích publikací v domácích i zahraničních periodikách specializovaných na historickou geografii, regionální dějiny nebo památkovou péči.³ V nich mohl autor v konfrontaci s odbornou veřejností rozpracovávat svá teoreticko-metodologická východiska, ověřovat dílčí hypotézy a precizovat svůj literární styl, podobně jako v četných publikovaných recenzích prací z oboru. Díky důkladné přípravné fázi působí jeho knižní prvotina už na první pohled velmi solidním dojmem.

Struktura knihy je jasná a přehledná. V úvodních kapitolách autor formuluje své teoretické a metodologické přístupy, opřené o důkladnou znalost současných trendů v domácí i zahraniční, především anglo-americké a německé historické geografii a historiografii raného novověku. Za zvláště inspirativní přitom považuje koncept krajino-tvorby jako mocenského a ideologického nástroje v rukou pobělohorské aristokracie, v němž se krajina stává jedním z prostředků reprezentace a disciplinace. Z úvodních odstavců lze dále vyčíst autorův záměr vymanit diskusi o podobě krajiny v raném novověku a vlivech na její proměny ze zaběhlých schémat, když například píše, že v jeho

² Mám zde na mysli především knihy Eva CHODĚJOVSKÁ a kol., *Krajina v rukou barokního člověka. Lidé a krajina 16.–18. století na východě Čech, Josefov 2020*; Lucie RYCHNOVÁ, František Josef Šlik a česká barokní krajina. *Život šlechty na východočeském venkově*, Praha 2020, obě na stránkách *Historické geografie* recenzované (HG 46, 2020, s. 357–360; HG 47, 2021, s. 229–230).

³ Kromě HG zmíníme alespoň *Bohemiae Occidentalis historica, Die Gartenkunst, Monumentorum custos, Prameny a studie* nebo sborník prací z celostátní studentské vědecké konference *Historie 2015/16*.

pojetí „*neexistuje esenciálně barokní krajina, pouze krajina v době baroka*“ (s. 21). I proto se snaží pojmu „*barokní krajina*“, obtěžkanému mnohými klišé, vyhýbat a namísto něj volí – nejen v titulu své knihy – pojem „*barokní krajinotvorba*“, jímž vyjadřuje „*záměr vycházející z určitých (kulturně podmíněných) idejí, které se do krajiny sice otisknou, ale nemohou změnit podstatu krajiny samé*“. Součástí autorova přístupu je též revize představ o ohleduplnosti ve využívání přírodních zdrojů a obecně hospodaření v krajině barokní společností. I v odborné literatuře se totiž často setkáme s idealizací vztahu člověka ke krajině v předmoderní době, stavěného do kontrastu s vývojem v posledních dvou staletích. Proti tomu Vokurka staví tezi, že „*kvalitativně se přístup k přírodě jako zdroji od renesance příliš nezměnil až do 2. poloviny 20. století*“ (s. 26). V nejobecnější rovině pak autor formuluje svůj cíl jako snahu vysledovat motivace krajinných úprav, jejich podobu a intenzitu, přičemž cestou mu má být interpretace, konceptualizace a kontextualizace (s oporou ve zmíněné domácí i zahraniční literatuře) poznatků přejatých z výsledků dosavadního bádání i načerpaných vlastním studiem pramenů, které v úvodu rovněž stručně charakterizuje. Neomezuje se přitom jen na domácí fondy a sbírky (zejména archiválie příslušných státních oblastních archivů a Národního archivu), nýbrž přihlíží i k materiálu z několika německých archivů (generálního zemského archivu v Karlsruhe, zemského archivu v Schleswigu či okresního archivu v Ratzeburgu) a demonstruje tím heuristickou obratnost s teritoriálním přesahem, tolik potřebným při výzkumu raně novověké šlechtické kultury.

Druhá kapitola nás již přivádí k ústřednímu tématu knihy. Čtenář se zde seznámí s majetkoprávním a územním vývojem sasko-lauenburských držav od dob vévody Julia Jindřicha, zakladatele rodové větve usazené v Čechách, až po období, kdy správa těchto majetků, rozdělených po vymření rodu v mužské linii na dvě části, připadla vévodovům vnučkám Anně Marii Františce, provdané nejprve za Filipa Viléma Falcko-Neuburského a poté za Giana Gastona Medicejského, a Františce Sibyle Augustě, provdané za Ludvíka Viléma Bádenského. Tato kapitola představuje nezbytný odrazový můstek ke třetí, nejobsáhlejší části knihy, nazvané *Krajinotvorba v praxi*. Tvoří ji katalogově uspořádaný výklad o podobě a způsobech utváření kulturní krajiny v 17. a první polovině 18. století na sedmnácti sasko-lauenburských panstvích v Čechách s přídavkem dvou majetkových domén na říšském území, Lauenburska a Bádenska. Nejvíce prostoru je věnováno západočeskému panství Ostrov, které pro Julia Jindřicha Sasko-Lauenburského představovalo (spolu s Toužimí) bránu jeho majetkové expanze do Čech a kolem nějž se v průběhu let zformovala skupina osmi panství tzv. ostrovské skupiny. Mimo tento centrálně spravovaný soubor rozptýlený na severozápadě země patřilo k rodovým držávám dalších devět panství a statků, nacházejících se ve středních a severních Čechách (Buštěhrad, Ploskovice, Zákupy aj.). Každé panství je zpracováno v zásadě jednotně podle ustáleného schématu formou samostatné podkapitoly. Od celkové charakteristiky a připomenutí okolností převodu majetku do držby Sasko-Lauenburských textový výklad postupuje přes popisy jednotlivých komponent kulturní krajiny, především sídelní struktury a profánní i sakrální architektury, kdy zvláštní pozornost je

věnována rezidencím, hospodářským dvorům a farním, filiálním a poutním kostelům, kompozičním vazbám mezi nimi a jejich symbolickému významu. V náznacích se řeší i takové otázky jako historický land use nebo vztahy se sousedními majetkovými komplexy a jejich vlastníky. Každou podkapitolu uzavírá pokus o interpretační uchopení přístupu ke krajinotvorbě na daném panství, snažící se postihnout, v čem spočívala jeho specifika nejen v rámci souboru sasko-lauenburských držav.

Čtvrtá kapitola přináší srovnávací materiál v podobě medailonů pojednávajících o krajinotvorných aktivitách šesti vybraných aristokratických rodů. Úroveň a hloubka zpracování této kapitoly je plně závislá na výsledcích dosavadního bádání, tudíž dosti rozkolísaná. Zatímco třeba v případě Šliků nebo Valdštejnů se autor může opřít o početnou odbornou literaturu včetně recentních prací přímo k tématu krajinotvorby,⁴ u Kinských zůstává do značné míry odkázán na poznatky publikované regionálními badateli v 19. století. Závěr práce má sumarizační a interpretační charakter, ale nastiňuje též některé další možné směry bádání. Autor například upozorňuje na málo studovanou (ne-li zcela opomíjenou) problematiku přechodu od uplatňování barokních krajinotvorných principů k myšlenkovým, kulturním a hospodářským změnám vycházejícím z osvícenství, klasicismu a merkantilismu. Tento předěl datuje k horní časové hranici svého výzkumu, připouští ovšem, že se mohl rozprostírat v delším horizontu druhé poloviny 18. století. Závěrečné stránky práce jsou pak věnovány pomocnému aparátu, zahrnujícímu obligátní seznamy pramenů, literatury a použitých vyobrazení, rejstřík, spojující v sobě osobní, místní a velmi výběrově i věcné hledisko (z nepříliš jasných důvodů odkazuje jen na zmínky o církevních řádech), a anglické resumé. Celou knihu rovnoměrně propustuje související obrazový materiál, bez nějž si psaní o krajině lze jen stěží představit.

Přes výše naznačená pozitiva nelze recenzovanou knihu přijmout bez výhrad, z nichž některé mají obecnější charakter, jiné směřují k dílčím nepřesnostem. Oba případy se pokusím ilustrovat vybranými autorovými reflexemi barokní krajinotvorby na osmi panstvích ostrovské skupiny (Ostrov, Toužim, Údrč, Brložec, Podbořany, Děpoltovice, Hauenštejn, Měděnec), k nimž mám z pozice regionálního badatele profesně ukotveného v západočeském prostředí nejbliže. Předně je třeba říci, že zpracování jakéhokoli tématu z raně novověké kulturní historie na příkladu panství Ostrov je samo o sobě příslibem zajímavého výsledku, neboť dochované archiválie ústřední správy panství ostrovské skupiny, soustředěné ve fondech Vrchní úřad Ostrov a Bádenská tajná dvorská kancelář v Rastattu – extradované spisy „Čechy“ a „Ostrov“, se rozsahem i kvalitou uspořádání řadí mezi dokumentaci s mimořádnou výpovědní hodnotou, a to zdaleka nejen v regionálním kontextu.⁵ Aktový materiál ze 17. a 18. století infor-

⁴ Srov. výše pozn. 2.

⁵ Oba fondy jsou dnes fyzicky uloženy ve Státním oblastním archivu v Plzni, pracovišti Klášter (srov. Jan HAUBERT a kol., Státní oblastní archiv v Plzni. Průvodce po archivních fondech III, Praha 1976, s. 384–393).

mačně pokrývá pestrou škálu činností a procesů včetně krajinotvorných, do Vokurkova zorného pole se však dostává jen jeho nepatrná výše. Především se opírá o urbář a popis osmi panství z roku 1695, tzv. Bílou knihu,⁶ jehož hlavní úskalí spočívá v tom, že nabízí převážně statický popis krajinných prvků, zatímco autorovým cílem je postihnout krajinotvorbu, tedy dynamický proces, rozprostřený navíc v poměrně dlouhém časovém úseku. Deklarovanému záměru by daleko více svědčila práce se zmíněným spisovým materiálem, ale bohatě by stačilo i přihlédnutí k analogickým pramenům ze staršího a mladšího období. Nabízí se jednak ocenění a urbář ostrovského panství z roku 1624, uložené ve Staré manipulaci, jednak inventář fideikomisního panství Ostrov, Údrč, Podbořany, Děpoltovice a Hauenštejn z roku 1733, uložený mezi Fideikomisními spisy v Národním archivu. Tyto prameny, jejichž komparace s údaji Bílé knihy by jistě přinesla cenné poznatky o proměnách podoby krajiny i přístupu k ní, však autor ke škodě věci neeviduje.

Nepovažuji však za účelné ani spravedlivé vytýkat autorovi neznalost pramenů nebo snad případnou rezignaci na ně, neboť jsem si vědom, že zvládnutí tak široce definovaného tématu (připomeňme, že ústřední část knihy mapuje krajinotvornou praxi na sedmnácti panstvích!) se neobejde bez selektivního přístupu ke zdrojům informací. Ve výsledku pak ale do určité míry platí to, co bylo konstatováno u kapitoly obsahující materiál pro srovnání s krajinotvornými aktivitami jiných šlechtických rodů, tedy že úroveň a hloubka zpracování se úzce odvíjí od výsledků dřívějšího bádání; názorně je to vidět na příkladu hojně publikované zámecké zahrady v Ostrově, jíž autor věnuje osmnáct stran textu s četnými obrazovými přílohami. Závažnější otázky ovšem vzbuzuje Vokurkova vlastní práce s prameny nad rámec dobových popisů. Když se například zabírá církevní správou na ostrovském panství, konstatuje, že „*k povýšení filiálních kostelů [v Boru a Radošově] na farní [došlo] již roku 1712*“, odkazuje při tom na archivní materiál (s. 83). Citovaný spis ale ve skutečnosti dokládá, že žádost ostrovských farníků příslušných k inkorporovaným kostelům v Boru a Radošově adresovaná bádenské markraběnce Františce Sibyle Augustě ve věci posílení duchovní správy v jejich obcích zůstala v té době bez kladného výsledku.⁷ Teprve v roce 1768 byla v Boru a Radošově zřízena rezidenční kaplanství a na samostatné fary si obě lokality musely počkat až do roku 1857 (!). Chybné čtení pramene zde autorovi zneemožnilo nahlédnout problematiku budování, respektive obnovy farní sítě v její složitosti a mnohohrstevnatosti,⁸ a naopak mu posloužilo jako neadekvátní podpora nepřehledné interpretace vzniku (farních) kostelů jako „*projevu rekatolizačního úsilí*“

⁶ Zde se nabízí otázka, zda by si tento poměrně unikátní pramen nezasloužil – vzhledem k významu, který má pro Vokurkův výzkum – podrobnější kritický komentář v úvodu práce.

⁷ Srov. Jakub KRČEK, „Předhusitský kostelíček přestavbou znešvařený“. Ze starších dějin kostela sv. Václava v Radošově, Sborník muzea Karlovarského kraje 29, 2021, s. 7–24.

⁸ Srov. např. Pavel PUMPR, Beneficia, záduší a patronát v barokních Čechách. Na příkladu třeboňského panství na přelomu 17. a 18. století, Brno 2010.

(např. s. 56). Potenciálních úskalí při povyšování filiálních kostelů na farní včetně krajinotvorných souvislostí si je přitom Vokurka vědom, jak ukazuje výkladem o zřizování far na panství Tachlovice (s. 155–157).

Když jsem se dotkl sporného přínosu některých autorových interpretací a kontextualizací, jež má tendenci upřednostňovat před důkladným archivním výzkumem, nemohu nezmínit další příklady podobného druhu. Tvzení, že „*budova zámku a její úřednictvo reprezentovaly nepřítomnou vrchnost*“ (s. 89), se nejví o nic víc převratné než dekonstrukce „*obrazu barokní krajiny jako předindustriálního (až idylického) soužití člověka s přírodou/krajinou*“, podávaná autorem na příkladu Měděnce a tamní těžby a zpracování rud (s. 115–123). V kontextu některých populárněji laděných publikací o barokní krajině může takový pohled působit inovativně, v odborné literatuře, navazující mimo jiné i na tradici domácích hospodářských dějin s jejich silnou inklinací k dějinám hornictví, však jeho závažnost nelze přeceňovat. Nebo se snad autor domnívá, že krušnohorské a slavkovské rudní revíry, zůstaneme-li v západočeském prostředí, byly ve středověku a starších fázích raného novověku vytěženy v harmonii člověka s přírodou? Oproti tomu za inspirativní považuji Vokurkův náhled na smysl erbů na hraničních kamenech (zde na poměrně unikátním příkladu panství Brložec, s. 95–96) ve vztahu k utváření poddanské identity v končinách odlehlých od zbytku rodových držav. Naopak se zdráhám souhlasit se zařazením pivovarnictví mezi „*odvětví s malým vlivem na podobu krajiny*“ (s. 109). Nejde přitom jen o roli pivovarů a sladoven coby stavebních dominant, autorem ostatně na jiném místě přiznáváno (s. 152), ale především o další krajinné souvislosti výroby a distribuce piva, jako produkci základních surovin, tedy obilí a chmele, zásobování enormním množstvím vody a palivového dřeva z panských lesů nebo budování sítě hostinců a výčepů s povinností odebírat vrchnostenské pivo a z toho vyplývající spory mezi sousedícími panstvími. Nemluvě o tom, že na pivovarský provoz byla často navázána další výrobní odvětví, využívající vedlejší a odpadní produkty (vinopalny, draslárny), jejichž dopad na podobu krajiny byl též znatelný.

Diskutabilní je také kvalita a vypovídací schopnost obrazové přílohy, jež sestává z reprodukcí historických vyobrazení, rekonstrukčních map a fotodokumentace současného stavu. Relativně nejlépe vycházejí reprodukce vedut a dalších grafických děl, byť v naprosté většině již dříve publikované, v případě Sockhových pohledů na správní centra panství ostrovské skupiny dokonce ve vyšší kvalitě a s podrobným rozbohem. Rekonstrukční mapy, vyhotovené autorem pro každé panství na podkladě snímků digitálního modelu reliéfu, obsahují vymezení hranic daného panství a vynesení poloh jednotlivých rezidencí, hospodářských dvorů a kostelů. Autorova ambice usnadnit čtenáři pomocí těchto map „*orientaci v základní topografii panství ve studované době*“ (s. 223) je tím sice naplněna, je však škoda, že více v textu popisovaných jeví nepřibližuje pomocí detailnějšího kartografického vyjádření (výjimky se samozřejmě najdou, např. s. 57, 123, 131, 135). V dané souvislosti nepovažuji za šťastnou ani programovou rezignaci na reprodukování výřezů z Müllerovy mapy a především

tzv. I. vojenského mapování s odůvodněním jejich snadnou dostupností na webu (s. 27). Sám autor se navíc této své zásadě zpronevřuje, když přetiskuje, byť v poznámkách pod čarou, dlouhé popisné pasáže z tzv. Bílé knihy, na internetu stejně dobře dostupné jako zmíněné mapy.⁹ Současný stav vybraných krajinných kompozic a prvků a především stavebních dominant autor dokumentuje vlastními fotografiemi z terénu. Zejména fotografie architektury z velké části trpí klasickými neduhy, jako jsou kácení linií, problematická kompozice záběrů či pořizování snímků za nevhodných světelných podmínek.¹⁰ Eliminace těchto vesměs technických nedostatků by přitom byla pouze otázkou angažmá zkušenějšího fotografa nebo pečlivější grafické redakce.

I přes výše naznačené výhrady je třeba knihu Michala Vokurky ocenit jako hodnotný příspěvek do aktuální diskuse o přístupech ke studiu historického vývoje kulturní krajiny s akcentem na období raného novověku. Kniha splňuje veškeré nároky kladené na odbornou literaturu: lze po ní sáhnout jako po teoreticky pevně vyztuženém úvodu do barokní krajinyotvorby, jako po inspiraci v rovině metodologické i interpretační i jako po zdroji srovnávacího materiálu pro další podobně orientované studie; s jejími závěry a předloženou argumentací lze vést polemiku. Přitom je psána srozumitelným a čtivým jazykem, tudíž se domnívám, že má potenciál najít si čtenářstvo i mezi poučenými laiky. Detailní pohled na vývoj kulturní krajiny na sasko-lauenburských, resp. bádenských panstvích ostrovske skupiny, založený na zevrubném studiu dochovaných písemných pramenů, zůstává sice nesplněným úkolem, ale díky Vokurkově monografii pro něj máme alespoň k dispozici potřebný obecnější rámec včetně naznačení možných směrů bádání a poukázání na výrazné fenomény, jimž bude potřeba věnovat pozornost. Kniha jako celek a její autor navíc pomáhají zvyšovat standard bádání a psaní o „barokní krajině“, v čemž spočívá jejich nesporný přínos a zároveň příslib do budoucna.

Jakub Krček

⁹ Porta fontium – Bavorsko-česká síť digitálních historických pramenů, online: <https://www.portafontium.eu/iipimage/30080070> [cit. 31. 1. 2023].

¹⁰ Srov. Ladislav BEZDĚK – Martin FROUZ, *Digitální a digitalizovaná fotografie pro vědecké účely v praxi památkové péče*, Praha 2014, s. 103–116.

Tomáš KRYL – Miroslav PAPOUŠEK – Ivo JURÁŠ, Historický atlas Olomoucka – Olomoucko na starých mapách / Historical atlas of the Olomouc Region – The Olomouc Region on old maps, Olomouc, Statutární město Olomouc 2020, 200 s. ISBN 978-80-87602-80-5.

Statutární město Olomouc vydalo v roce 2020 výpravnou publikaci se starými mapami Olomoucka, plány a vedutami města. Knihu doplňují další mapy širšího území, celého území Moravy a pro starší období je reprodukováno několik map Evropy a světa. Formát 375 × 290 mm umožňuje zobrazovat i mapy větších rozměrů bez zmenšení, některé mapy jsou reprodukovány v dostatečné velikosti na obou protilehlých stranách nebo navíc dělené na polovinu nebo čtvrtinu a kvalitní tisk tak umožňuje čist veškerý mapový obsah. V závěru spatříme plány a kresby několika významných olomouckých památek. Zdrojem jsou většinou olomoucké paměťové instituce, menší část poskytlo Moravské zemské muzeum v Brně a soukromí badatelé a sběratelé.

Jak je uvedeno na s. 4, neklade si publikace za cíl být dílem akademickým nebo vědeckým, nýbrž chce oslovit širokou veřejnost a olomoucké patrioty. Celý text je zároveň zveřejněn v angličtině.

Kniha je kromě kratšího úvodu k mapám Olomoucka a závěru rozdělena na osm kapitol. První kapitola ukazuje několik raných map světa a Evropy, na kterých pro území dnešní České republiky najdeme maximálně jeden název (Čechy nebo Praha). Název *MORAVA* se poprvé objevuje na Schedelově mapě střední Evropy, která byla publikována v roce 1493. Hned několik moravských měst, mimo jiné Olomouc, ale bez pojmenování Moravy samotné, zachytil na mapě *Daß ist der Rom Weg...* norimberský kartograf Erhard Etzlaub v roce 1500 u příležitosti papežem vyhlášeného milostivého léta. Mapa měla poutníkům z celé střední Evropy usnadnit putování do Říma.

Druhá, nejobsáhlejší kapitola je věnována celkovým mapám Moravy, počínaje nejstarší samostatnou Fabriciovou mapou země z roku 1569. Významné místo v této kapitole samozřejmě zaujímá Komenského mapa, vydaná holandským nakladatelem C. J. Visscherem-Piscatorem poprvé v roce 1624. Tato mapa Moravy je daleko podrobnější a přesnější než předchozí kartografická díla a s podrobnějším značkovým klíčem. Reprodukováno je její novější vydání z roku 1664 a také několik dalších, která na Komenského odkazují, event. jeho jméno zamlčují, ale přesto je zjevné, že se jedná o odvozeninu právě z jeho mapy.

Pro Moravu je dalším mezníkem mapa tyrolského rodáka G. M. Vischera z roku 1692. Tu zanedlouho, v roce 1716, překonala mnohem podrobnější mapa země Johana Christpha Müllera, který byl císařským vojenským inženýrem a kartografem.

Müllerova mapa posloužila později jako předloha jiným autorům. Následuje popis a vyobrazení dalších důležitých celkových mapových děl Moravy až po Šemberovo vydání z roku 1881. Do druhé kapitoly jsou také např. zařazeny krajské mapy (vydané např. zásluhou Homannových dědiců anebo Conrada Schenkla), ukázky z Julienova topografického atlasu z roku 1760 a rukopisná mapa oblasti Hané, snad z 1. čtvrtiny 19. století.

Třetí kapitola je věnována vojenským mapám, jak rakouským z I., II. a III. vojenského mapování, rukopisným i tištěným, tak dalším, které byly využity při vojenských cvičeních a taženích. V publikaci na s. 97 reprodukována mapa je připsána Danielu Gottlobu Reymannovi jakožto sekce č. 133, tištěná ve Výmaru, s vrocením do roku 1808 z jeho Topografického atlasu Německa a sousedních zemí. Ve skutečnosti se ovšem jedná o mapu Friedricha Wilhelma Streita, který vydával mapy ještě předtím, než začal mapy vydávat Reymann. Streitovy mapy jsou oproti Reymannovým mapám kresleny archaičtěji, hlavně pokud jde o zobrazení reliéfu – kopců a hor. Reymann vyjádřil terén na základě Lehmannova šrafování, zvolil daleko jemnější kresbu než Streit, což mu umožňovalo zachytit při zvoleném měřítku 1 : 200 000 mnohem více detailů. Reymann a jeho nástupci vydali 400 map (aktualizovaná vydání nepočítaje), u dalších téměř 50 map není jisté, zda skutečně vyšly tiskem. Olomouc s okolím vyšla na Reymannově sekci č. 209, poprvé nejspíš až po výstavbě železnice přes Olomouc směrem do Prahy a jejím zprovoznění v roce 1845.

Označení speciálků z III. vojenského mapování v měřítku 1 : 75 000 čtyřmístným číslem a topografických sekcí v měřítku 1 : 25 000 čtyřmístným číslem, lomítkem a za ním čísla 1 až 4 podle polohy bylo zavedeno až v průběhu roku 1916 jako závazné od 1. 1. 1917, do té doby platilo označení ve tvaru „Zone“ s číslem nebo severně od Rakouska-Uherska písmenem A až I a „Colonne“ („Kolonne“) s číslem a pro topografické sekce v měřítku 1 : 25 000 ještě „NW“, „NO“, „SW“ nebo „SO“. Na starší mapy bylo nové číslování dopsáno nebo razítkem dotištěno až po 1. 1. 1917. Proto je označení těchto map na s. 105, 107 a 109 z doby před rokem 1880 ne zcela přesné. Josef R. Vilímek vydával na podkladech map III. vojenského mapování své regionální mapy Čech a Moravy již od prvního desetiletí 20. století, nikoliv až po 1. světové válce (s. 109). Na s. 110–111 reprodukována mapa jižního Olomoucka je připsána nakladateli Jaroslavu Bursíkovi a spoluvydavateli Františku Kohoutovi, přičemž na mapě samotné čteme, že nakladatelem je Josef R. Vilímek, mapu kreslil Josef Srp a „Unie“ (Praha) je tiskárna. Rakouské topografické sekce v měřítku 1 : 25 000 byly VZÚ Praha ve 30. letech 20. století v oblasti Olomoucka reambulovány, což v publikaci není zmíněno.

V další kapitole je Olomouc chronologicky vyobrazena na plánech a vedutách jakožto vojenská pevnost, ze kterých můžeme vyčíst mnoho zajímavých detailů s tím, že jejich pravdivost samozřejmě musíme ověřovat v další dostupné literatuře. Nepřekvapuje, že originální dokumenty jsou popsány v němčině, ty pruského původu zčásti i ve francouzštině, neboť si pruský král Fridrich II. Veliký oblíbil francouzský jazyk a francouzskou kulturu vůbec.

V páté kapitole jsou stručně nastíněny dějiny města a olomoucké diecéze a tomu odpovídají také reproduované další mapy, plány (nejmladší z roku 1967) a veduty. Plán města na s. 151 zachycuje budovy a původní předměstská sídla a jejich finanční ocenění – bezprostředně poté byly z moci úřední vykoupěny a strženy, aby nebránily bezpečnějšímu fungování vojenské pevnosti. Podobný obsah má také šestá kapitola s mapami celé Moravy a zemí Koruny české, přičemž poslední mapa charakterizuje národnostní složení okolí Olomouce podle úředního sčítání obyvatel v roce 1930.

Sedmá kapitola zachycuje zaniklou rybníční soustavu a zobrazuje rybníky na mapách z I. vojenského mapování Moravy v měřítku 1 : 28 800. Vysušování rybníků lze sledovat v porovnání s mapami z II. vojenského mapování taktéž v měřítku 1 : 28 800 a s odvozenými staršími a mladšími vydáními speciálek z II. vojenského mapování téhož území v měřítku 1 : 144 000. V osmé kapitole vidíme nákres a půdorys některých významných olomouckých památek a jejich popis. V kapitole „*Shrnutí a závěr*“ je u popisku Schedovy mapy střední Evropy (sekce III) přehozeno v české verzi textu období vydání této mapy na „1868–1856“.

Ačkoliv publikace reprodukuje několik protektorátních plánů města, mapu jeho okolí v měřítku 1 : 75 000 z téže doby a plán z roku 1967, nezmiňuje německé protektorátní mapování Moravy včetně Olomoucka v měřítku 1 : 25 000 ani mapování ČSR, které zajišťoval generální štáb ČSLA v témže měřítku v letech 1952–1958 na základě úmluvy zemí východního bloku; v civilním sektoru je využívána tzv. Základní mapa.

Atlas Olomoucka určitě splnil cíl, který si autorský kolektiv vytknul a zpopularizoval staré mapy širšího okolí Olomouce a staré plány města samotného, které doplňují veduty a stavební výkresy některých významných památek v ploše historické zástavby.

Günter Fiedler

Manfred SPATA, Historische Ansichten von Glatz – Bilder einer böhmisch-schlesischen Stadt / Historyczne widoki Kłodzki – Zdjęcia czesko-śląskiego miasta, vyd. Haus Schlesien Königswinter-Heisterbacherrott ve spolupráci s Muzeum Ziemi Kłodzkiej, Görlitz, Senfkorn Verlag 2022, 180 s. Bez ISBN.

Autorem publikace je kladský rodák, který po nuceném vysídlení žije od roku 1946 v Německu, ale kořeny jeho předků sahají do Brna. Je profesí geodet a celý život pracoval v tomto oboru na území SRN. Zároveň je sběratelem map bývalého Kladského hrabství, Slezska a předmětů, které s mapováním souvisejí. Po roce 1989 navázal kontakty s řadou paměťových institucí v Dolnoslezském vojvodství a ve spolupráci s nimi a se zastřešujícím spolkem slezských Němců Haus Schlesien vydal několik publikací, které byly zaměřeny na staré mapy a plány slezských měst.

V nejnovější publikaci se zaměřil na veduty a jiné typy vyobrazení kladských měst a jednotlivých, i soliterně stojících objektů. Ty pro úplnost zachycení spektra technik, s nimiž se v případě „obrazů Kladska“ setkáme, doplňuje několika fotografiemi a pohlednicemi z období od poslední třetiny 19. století po vypuknutí 2. světové války. Pro porovnání se současným vzhledem zcela výjimečně otiskuje i mladší fotografie. Úhrnem $\frac{4}{5}$ ilustrací z celkových 111 pocházejí ze sbírek autora a spolku německých rodáků, téměř pětinou se prezentuje Muzeum Ziemi Kłodzkiej, přičemž nejstarší známou a reprodukovanou vedutu uchovává univerzitní knihovna ve Würzburgu.

Do chronologického přehledu nejvýznamnějších událostí na území Kladska od první zmínky města v Kosmově kronice, která se vztahuje k roku 981, jsou zařazeny roky vzniku reprodukováných ilustrací a jejich některé následně vzniklé legální nebo „pirátské“ kopie. Ilustrace jsou popsány obvyklými údaji, pokud je bylo možné zjistit – autor, datace, formát, technika, místo a rok vzniku, který samozřejmě nemusí být shodný s rokem, ke kterému se ilustrace vztahuje.

Vyobrazení jsou rozřazena do 25 kapitol, přičemž nejpodrobněji je na 11 stranách popsána nejstarší známá veduta, která vznikla v roce 1536 při dvouleté cestě falckraběte Ottheinricha z Neuburgu an der Donau přes české území k jeho prastrýci, polskému králi Zikmundovi II. Augustovi, do Krakova a zpět přes Slezsko, Braniborsko a Sasko. Jsou charakterizovány nejdůležitější stavební objekty v hradbách i mimo ně a porovnávány s vyobrazením na následující anonymní rytině, která vyšla jako součást německy psané Kladské kroniky od Georga Aeluria v roce 1622.

Pouze čtyři roky poté, v roce 1626, vyšla další veduta *Glatz in Böhmen* v díle *Thesaurus philo-politicus* se satirickou rýmovanou průpovídkou k vojenskému ostřelování města, která je srovnávána s obdobnou průpovídkou o vztahu bohatého, ale již chatrného starce k mladičké manželce, toužící užívat si životních radovánek, a proto ho opouští. Autorem průpovědek je Daniel Meisner z Chomutova. Následuje veduta Kladska Matthäuse Meriana z roku 1680, která v nových zpracováních vyšla v dílech Mauritia Vogta *Das Jetzt=lebende Königreich Böhmen...* 1712 a Gabriela Bodenehra *Pracht und Macht* 1721. Merianova veduta posloužila novým zpracováním i v roce 1862 v Pompejově albu, jak prý vypadalo město v roce 1500.

Manfred Spata přepisuje ve svém doprovodném textu z vedut vysvětlivky, které jsou zpravidla číslované, a ty jsou pak přeloženy i do polštiny. U mědirytiny s dobovým názvem *Glatz*, kterou vydali dědicové Johanna Petera Wolffa v roce 1750 (s. 86–87), jsou ovšem vysvětlivky č. 23 *Spt: oder Sichen Hauß* [Spital oder Siechenhaus] a č. 26 *Kay's. zeug Scheüer* [Kaiserliche Zeugscheuer] přepsány nesprávně. Autorem

publikace nelokalizovaný objekt *Hübner's Gast- u. Wein-Haus* (s. 156–158) na *Souvenir-Rose von Glatz* Carla Adlera z období kolem roku 1870 se ovšem vůbec k území Kladska nevztahuje a nepřesnost jde už na vrub vydavatele v 19. století. Vyobrazený Hübnerův hostinec s vinárnou se totiž nacházel v obci Horní Malá Úpa v Krkonoších.

V soupise použité literatury je výběrově citována i novější česká literatura z období po roce 1989; příjmení Františka Musila, který spolu s Piotrem Pregielem vydal v roce 2002 *Chrestomatii k dějinám Kladska*, je tu citováno nepřesně. Celkově ovšem vyznívá publikace velice pozitivně, kvalitní tisk na kvalitním polomatném křídovém papíře umožňuje na vyobrazených ilustracích sledovat mnoho detailů a přečíst na nich vysvětlivky. Tyto údaje spolu s doprovodným textem autora obohacují představu o novověkém vzhledu největšího kladského města, případně dalších míst na území někdejšího Kladského hrabství.

Günter Fiedler

Daniel R. HEADRICK, *Humans versus nature: a global environmental history*, New York, Oxford University Press 2020, 604 s. ISBN 978-0-19-086471-2.

Headrickova monografie (letos přeložená také do němčiny) nabízí čtenáři globální pohled na environmentální dějiny lidstva – tedy na vztah mezi člověkem a jeho okolím (*environment*) od počátků *Homo sapiens* jako biologického druhu po současnost. Headrick zohlednil řadu recentních výzkumů různých oborů od paleontologie přes geografii po historii a archeologii a jeho kniha se tak řadí k dalším velkým dílům na toto téma. Na druhé straně autorovi lze vytýkat metodologii, v jejímž středu je člověk aktivně přetvářející okolí prostředí, které v Headrickově pojetí vystupuje aktivně především formou nejrůznějších „přírodních pohrom“ a makroklimatických výkyvů se zásadním důsledkem pro člověka a jeho civilizace. Headrick má zároveň tendenci zdůrazňovat spíše negativní dopady (např. sucha či ochlazení vedoucí k zásadním poklesům produktivity zemědělství). Detailnější pohled na mechanismy zpětné vazby, adaptaci, vzájemné nedisruptivní působení mezi člověkem a přírodou a další subtilnější procesy v knize nemají mnoho místa (což je na druhou stranu logické vzhledem k obrovskému záběru).

V úvodu knihy si autor klade otázku po začátku antropocénu, která je spojena s přetvářením přírody člověkem. S tím souvisí i další z důležitých otázek knihy, kterou

je udržitelnost fungování lidské společnosti (resp. civilizací). Jistě není překvapující odpovědí, že lidské jednání bylo neudržitelné již v neolitu, neboť zahrnovalo extenzivní lov, přepásání a vypalování ploch. Nutno dodat, že se jedná o neudržitelnost v regionálně omezeném měřítku, která díky celkově nízké hustotě zalidnění země umožňuje odejít jinam a ponechat původní oblast zregenerovat. Nicméně s postupem času, růstem množství lidí na planetě a závislosti na vybraných typech oblastí (typicky údolí velkých řek) začaly civilizace narážet na problém udržitelnosti v měřítku, které způsobovalo závažnější problémy. Headrick tak pomocí mnoha příkladů poukazuje na kauzalitu mezi zhoršením přírodních podmínek a politickou a demografickou nestabilitou.

Přibližně první třetina knihy je věnována vývoji lidstva před Kolumbovým objevením Ameriky. Přírodní a klimatické podmínky, včetně geomorfologie nebo rostlinných a živočišných druhů, které se v jednotlivých částech světa vyskytovaly, měly zásadní vliv na rozvoj zemědělství a možnost budování sídel i společenských struktur. Koncentrace obyvatelstva a omezení mobility však měly za důsledek vyšší náchylnost vůči přírodním katastrofám a nemocem. Dalším průvodním jevem civilizací byl menší vzrůst i nižší průměrná délka dožití, což souviselo jak s nemocemi, tak s chudší stravou založenou na několika vhodných plodinách, jež byly pěstovány ve velkém. Růst městských aglomerací však ústil v degradaci okolní půdy a nutnost dovážet potřebné zemědělské výrobky a dřevo.

Druhá třetina knihy se zabývá obdobím od Kolumbova objevení Ameriky po první světovou válku. Kapitoly se soustředí na hlavní dějinné procesy jako dobývání Ameriky Evropany, malou dobu ledovou, industrializaci, imperialismus a vývoj „nezápadních“ zemí (tj. mimo Evropu a Severní Ameriku) v tomto systému. Spolu s intenzivnějšími kontakty mezi jednotlivými oblastmi běžně docházelo k transportu plodin, zvířat, nemocí apod., avšak máloco (podle Headricka) mělo v dějinách takový vliv jako rozšíření brambor a kukuřice. Tyto plodiny pomohly Evropě na konci malé doby ledové k populační expanzi v relativně stabilním politickém prostředí, zatímco jinde demografický růst vedl k hlubším sociálním problémům a k problémům se zajištěním obživy. Headrick poukazuje na to, že zatímco do 17. století dosahoval člověk pokroku na úkor přírody s nejistým výsledkem (stále docházelo k ničivým epidemiím, poklesům počtu obyvatel a regeneraci původního prostředí), od 18. století nastala vlivem industrializace nová éra, v níž měl již člověk díky technologiím nad přírodou jednoznačně navrch. Došlo tak k nebývalé velké exploataci přírodních zdrojů, a to prakticky ve všech částech světa, neboť zvýšená euroamerická poptávka po nejrůznějších typech zboží měla globální důsledky. Zatížení životního prostředí produkcí a přidruženými odpadními látkami (včetně skleníkových plynů) se začalo znatelně projevovat, avšak pouze v bohatých zemích docházelo k zavádění mitigačních opatření.

Závěrečná třetina publikace patří především 20. století. Jedná se o šest kapitol, kde autor zvolní tempo vyprávění a věnuje se tématům více do hloubky. Dvacáté století je pro Headricka dobou, kdy člověk pronikl do nejzazších, dosud člověkem málo ovlivněných částí světa. Za zásadními proměnami, které 20. století přineslo, vidí autor

čtyřnásobný nárůst populace, využívání nových forem energie, nových materiálů a nových strojů a v neposlední řadě také globální hospodářský růst spojený s růstem životní úrovně a vznikem konzumerismu. Právě tyto činitele jsou pro Headricka tím, co mění planetu a běh přírodních procesů. Obě světové války i válku studenou pak nahlíží především v kontextu průmyslové výroby pohlcující další a další zdroje. Analogicky vidí také období míru, během něhož se rozvíjí konzumní společnost (produkující ohromné množství odpadu), která podle něj ovlivnila životní prostředí více než všechny války v dějinách dohromady.

Vedle zmíněných fyzických proměn planety Headrick upozorňuje na ještě jednu změnu, kterou 20. století přineslo, a tou je uvědomění si vlivu člověka na přírodu a životní prostředí (kvalitativně odlišné od vnímání přírody v předchozích obdobích). Nejde jen o vědecká zjištění reprezentovaná např. známým hokejovým grafem. Naopak Headrick zdůrazňuje obecnou rezonanci např. díla Rachel Carson mezi širokou veřejností, vznik environmentálního hnutí nebo činnost UNESCO a vyhlášení Dne Země. Díky společenské reflexi životního prostředí a vlivu člověka na ně se dostává pozornosti jevům, jako jsou globální změna klimatu či vymírání druhů. Se změnou klimatu a nestabilitou prostředí však souvisí také soupeření o zdroje, sociální a vojenské konflikty, jak autor upozorňuje.

V závěru se Headrick zabývá možnými scénáři budoucnosti. Vytýčuje pomyslný trojúhelník, v jehož rámci předpokládá následující vývoj lidstva na Zemi. Prvním z vrcholů je vyšší důraz na udržitelnost a určité omezení spotřeby, druhým pokračování současných růstových trendů a třetím „management zeměkoule“ a přírodních procesů založený na technooptimistickém a technokratickém přístupu. Připouští však i jiné možnosti, neboť příroda umí člověka překvapit. Její nevyzpytatelnost z ní tedy nečiní pouze pasivní oběť. Headrickova kniha nabitá informacemi je velmi solidně zpracovaným přehledem globálních environmentálních dějin. Může sloužit nejen jako klasická syntetizující práce, ale také pro zařazení konkrétních činností člověka (a jejich dopadů na přírodu tak, jak mohou být uchopeny případovými studiemi) do širšího rámce historického vývoje. Ten je podle spíše pesimistického Headricka charakterizován antagonismem, který tvoří pomyslnou osu vztahů mezi člověkem a přírodou.

Michal Vokurka

OBSAH

STUDIE

URSZULA ZACHARA-ZWIĄZEK

Between language and space. Descriptions of the medieval townscape
in late medieval Old Warsaw 95

JAROSLAV ŠŮLA – ONDŘEJ TIKOVSKÝ

Hraniční spor panství Frymburk (Opočno) a Homole na česko-kladském
pomezí 113

*Dispute over the boundaries between the manors of Frymburk (Opočno)
and Homole, along the Bohemia–Kłodzko border*

PAVOL KRAJČOVIČ

Habánske osídlenie na Slovensku pohľadom Mateja Bela 145
The haban settlement in Slovakia from the perspective of Matthias Bel

VOJTĚCH KESSLER – JOSEF ŠRÁMEK

„Postup probíhal zrychleným krokem“, aneb čas a prostor v představách
účastníků prusko-rakouské války v roce 1866 163

*‘Advancement was accelerated’ or time and space as perceived
by participants to the austro-prussian war in 1866*

RECENZE A ZPRÁVY

Václav KOLOMAZNÍČEK, Panství pánů z Holštejna z pohledu archeologie.

Svědectví zaniklých středověkých vesnic, Olomouc 2021 193
Robert Šimůnek

Michal VOKURKA, Barokní krajínatvorba na sasko-lauenburských

panstvích 1635–1740, Praha 2022 195
Jakub Krček

Tomáš KRYL – Miroslav PAPOUŠEK – Ivo JURÁŠ, Historický atlas Olomoucka – Olomoucko na starých mapách / Historical atlas of the Olomouc Region – The Olomouc Region on old maps, Olomouc 2020	202
<i>Günter Fiedler</i>	
Manfred SPATA, Historische Ansichten von Glatz – Bilder einer böhmisch-schlesischen Stadt / Historyczne widoki Kłodzki – Zdjęcia czesko-śląskiego miasta, Görlitz 2022	204
<i>Günter Fiedler</i>	
Daniel R. HEADRICK, Humans versus nature: a global environmental history, New York 2020	206
<i>Michal Vokurka</i>	

POKYNY PRO AUTORY

Otištěním svého příspěvku (studie, recenze, zprávy, diskusního příspěvku) v časopisu Historická geografie dává autor souhlas rovněž k jeho elektronické publikaci.

Metadata a texty budou zpřístupněny

- a) na internetových stránkách projektu Digitální knihovny AV ČR (<http://www.lib.cas.cz/cs/digitalni-knihovna-av-cr>). Digitalizované plnotextové dokumenty, podléhající ochranné lhůtě autorského zákona, jsou dostupné pouze v Knihovně Akademie věd ČR
- b) na internetové stránce Historického ústavu AV ČR v ikoně Nakladatelství ve formátu pdf, a to od ročníku 2012 vždy po uplynutí 1,5 roku od vydání příslušného čísla

Reprodukční práva k obrazovým přílohám se řídí ustanoveními v „Licenční nakladatelské smlouvě“.

- Žádáme autory, aby dodržovali následující pravidla citačního úzu:
 - Citace monografií podle vzoru: Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874; v případě dvou a více autorů podle vzoru: Rudolf FIŠER – Libor TEPLÝ – Emanuel RANNÝ, Třebíč. Město a čas, Třebíč 1996. Titul a podtitul(y) je vhodné oddělovat tečkou.
 - Citace časopiseckých článků podle vzoru: Pavel ŠTĚPÁN, K výskytu označení barev v místních a pomístních jménech v Čechách, Acta onomastica 43, 2002, s. 101–115.
 - Citace článků ve sbornících podle vzoru: Jiří DVOŘÁK, K metodologii sociální historiografie v díle doc. dr. Milana Krýdla (1941–1991), in: Studie k sociálním dějinám 8, red. Jana Macháčová – Jiří Matějček, Opava 2001, s. 92–100 (analogicky i v případě cizojazyčných sborníků – po názvu článku následuje „in:“, poté název sborníku, jeho editoři (hg./ed.), místo a rok vydání, a stránky citované studie).
 - Pro opakované citace je zaveden tento systém: první citace titulu v plném znění (např. Adolf KUBEŠ, Dějepis města Třebíče, Třebíč 1874), druhá a další zkráceně podle vzoru: A. KUBEŠ, Dějepis (jako pozn. ...) – tj. odkaz na poznámku s plnou citací.
- Žádáme současně autory, aby ke svému příspěvku připojili:
 - Resumé (v rozsahu 1 normostrana)
 - Abstrakt (v rozsahu 5–8 řádků)
 - Klíčová slova (4–8)
- Studie nabídnuté k otištění v Historické geografii je možno zasílat na adresu redakce (simunek@hiu.cas.cz).

Historická geografie 48/2. Výkonný redaktor Robert Šimůnek. – Praha: Historický ústav, 2022. – 124 s. (Historická geografie, ISSN 0323–0988). Technická redakce: Petr Čížek. Překlady resumé: Mgr. Eva Vybíralová a autoři.

Hlavní distributor Kosmas.cz, Lublaňská 34, 120 00 Praha 2 (www.kosmas.cz).
Jednotlivá čísla lze zakoupit rovněž v internetovém obchodě vydavatele: <http://obchod.hiu.cas.cz> nebo v prodejnách Knihkupectví Academia (Václavské náměstí 34, Na Florenci 3, Národní 7, vše 110 00 Praha 1; www.academia.cz; www.academiabooks.com).
Distribution rights in all remaining areas: Kubon and Sagner, Postfach 340108, D-80328 München, Germany, fax: 089/54218218.

Historická geografie vychází dvakrát ročně / Historical Geography is published twice a year.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS, AMERICA: HISTORY AND LIFE

Časopis Historická geografie vychází od roku 1968. Profiluje českou historickou geografii jako mezioborovou vědu se širokým spektrem témat, využívaných pramenů i aplikovaných metod. Sleduje aktuální náměty a perspektivy historickogeografického výzkumu včetně komplexního studia historické krajiny, land-use ad. Nabízí prostor rovněž prezentaci ucelených částí rozpracovaných projektů.

www.hiu.cas.cz

ISSN 0323-0988

HISTORICKÝ ÚSTAV AV ČR

INSTITUTE OF HISTORY CAS